

964
Іван Давидяк

1535-1355
СИЛА, ЧИ РОЗУМ?

ПРО ТЕ, ЧИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ
ПОВИННО ОБОВ'ЯЗУВАТИ ПРАВО СИЛИ,
ЧИ РОЗУМ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ.

Л Ї В І В

1 9 3 8

Накладом автора

06
10

Іван Давидяк

СИЛА, ЧИ РОЗУМ?

ПРО ТЕ, ЧИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ
ПОВИННО ОБОВ'ЯЗУВАТИ ПРАВО СИЛИ,
ЧИ РОЗУМ І СПРАВЕДЛИВІСТЬ.

(134)

Л Ъ В І В

119

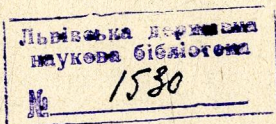
1 9 3 8

Накладом автора

Львів. бібліотека

А. І. У. Е. С.

Всі права застережені
Copyright by Editor

119

ВСТУП

В IV-ому столітті перед Христом грецький філософ Плятон порушив у своїм діялогу «Горгій» тему: чи в людському житті повинно обов'язувати право сильного, яке захвалювали софісти й яке ще тепер скрізь між народами панує, чи може має обов'язувати розум і справедливість, як думав Сократ. Тому, що ця проблема лишилася до наших часів актуальна й нерозв'язана, стала основною темою в нашій праці.

Софістичне право сильного виступає в нас під назвою «диктатури», як його назвали римляни в другій пунській війні, і ця назва лишилася до наших часів.

Ціль нашої праці: доказати, наскільки можливо, об'єктивно й науково, чи в людському житті має обов'язувати право сильного, це значить диктатура, чи розум і справедливість, цебто гуманна культура. Потреба такого завдання кончена тому, що софістичний сильний надчоловік, чи там макіявельський мудрий князь не мав і не має змоги задоволити суспільности своїм правлінням тому, що через затрату деяких головних прикмет душі, попадає в егоїстичний стан і тим самим доводить суспільно-політично-господарське життя до руїни, як то завважимо на численних прикладах у тексті.

В наших часах чимало прихильників «творчої» правої диктатури, переважно серед пересічної інтелігенції. З тою «творчою» диктатурою є чисте непорозуміння, яке робить заколот серед народу тому, що «творчу» диктатуру ніхто дотепер

не представив в такім світлі, в яким вона виявляється, цебто її добрі й злі діла. Не можемо вважати »творчою« праву диктатуру, якої представниками є Мусоліні й Гітлер, ні ліву, що її зображає Сталін. Будують асфальтовані дороги й величаві будівлі Мусоліні й Гітлер, але будує також Сталін. Сталінська Росія може похвалитися такими величавими здобутками, якими не могла похвалитися царська Росія. Але руйнує права диктатура, руйнує також й ліва. Тільки Сталін перевищає правих диктаторів бруталним терором у відношенні до своїх підданих. Руїнницьку роботу як правої, так і лівої диктатури представимо на прикладах в тексті. З прикладів довідаємося, що ця »творча« диктатура в дійсності руїнницька й тимсамим творить сумну сторінку історії людства. З цього приводу нерозумно й несправедливо хвалити її тому, що ані один мудрий князь від найдавніших до наших часів, не міг своїм »творенням« заспокоїти народ так, щоб він з нього був у більшості задоволений. Руйнують військові диктатори (Людвик XIV., Наполеон), руйнують й політичні (Бісмарк, в наших часах Мусоліні, Гітлер, які йдуть дорогою Бісмарка). Не місце в нашій викладі аргументувати, як скінчать теперішні диктатори (Сталін, Мусоліні, Гітлер), але не повинні би скінчити гірше, як Бісмарк, хіба гірше. То показує їхня теперішня робота у суспільно-політичному житті. А коли мудрий князь не може заспокоїти своїм »творенням« суспільства, в такім разі треба прийняти розум і справедливість. Наш виклад виказує безпереривну боротьбу права сили (диктатури мудрого князя) з розумом і справедливістю (гуманної культури).

У викладі взято під увагу працю проф. Ахеліса »Начерк соціольогії«, проф. Ст. Балея »Начерк психольогії« і проф. А. Фореля »Мозок і душа«.

Соціольогічні думки проф. Ахеліса в нас переважно змінені тому, що оригінальні були непідхожі до нашої праці. З праць проф. Ст. Балея і проф. А. Фореля взяті деякі психольогічні поняття, а деякі змінені.

Деякі історичні приклади взяті з всесвітньої історії Закшевського.

І. ДИКТАТУРА.

1. Що таке диктатура?

Під назвою »диктатура« розуміємо строгу й насильну управу краєм, або народом, виконувану одною особою, пр. в старинній Греції Пізистрат, в Римі Цезар, в новітніх часах Людовик XIV., Наполеон, Мусоліні і т. д. (це особова диктатура), або малою групою людей (коли не явиться між ними один сильний) пр. грецька олігархія, римський сенат, польська шляхта (збірна диктатура).

Одначе диктатуру в цьому розумінні називаємо насиллям не тільки тоді, коли править одна особа, або група людей, як меншість над більшістю, але також, коли править більшість над меншістю, пр. таку диктатуру можна добачувати в Англії, де три четвертини міського пролетаріату може правити одною четвертиною сільського населення, і навпаки; в Росії, де чотири п'ятини сільського населення могло б правити одною п'ятою частиною міського пролетаріату. До цієї групи диктатур слід зачислити уряди держав з національними меншинами, як Німеччина і т. д. Таке насилля не може бути етично виправдане, якщо розум і справедливість можуть його заступити. Розум може насилувати тільки нерозум. Насильство може бути тоді виправдане, коли розум не має сили його заступити, пр., коли громадяни не можуть рішитися, чи напасникові ставити опір, коли хоче забрати частину краю, чи ні. Це належить до гуманности і про це буде мова пізні-

ше. Бо якщоб ми прийняли диктатуру більшості, мусіли б прийняти кожного, хто є сильніший, т. є такого, який може собі її вибороти. З такими поглядами гуманність не може погодитися; вона мусить намагатися очиститися з того, що її (брутально) засмічує, якщо се можливо.

Не можна прийняти моралі пр. такого засуду: 9 суддів за засудом, нерозумним і несправедливим, 3 судді за розумним і справедливим. 9 значна більшість, 3 значна меншість і тому меншість мусить програти. На основі голосування з погляду гуманності, таке виграння не є етично виправдане, бо є насильне, а сильний мусить виграти, бо має силу.

Таке »етичне« право мають держави з національними меншинами, де їм диктують згори припис, (примус), закон, неумотивований розумними доказами й вони мусять його слухати.

Сліди диктатури (права сильного) починаються з уґрунтуванням історичного життя. Диктатура появилася вперше в старинній Греції (Сольон, Пізистат). Диктатор в старинній Греції називався тиран (»тіраннос«). Ці диктатори були більше »лівого« напрямку, поліпшували долю убогого народу й були завзятими ворогами аристократії. Щойно після виступу софістів в V. в. перед Христом під напором скептицизму, наступив зворот в політичних переконаннях (з ліва на право) пр. Критій, Горгій, що були ворогами демократії.

Офіційна назва диктатури ввійшла до історії за почином Риму підчас другої пунської війни, де її названо (*dictator* — той, що приказує). Першим диктатором (в тому розумінні), був Максим Фабій, який виконував необмежену владу продовж пів року серед бурхливих обставин, які панували

в Римі внаслідок страху перед Ганнібалем, коли сенат не міг завести ладу серед наляканої товпи. Диктатура Цезара, неважаючи на те, що побільшено сенат (з 600 на 900), зачисляється до найбільш абсолютних правлінь.

Від того часу диктатурою послуговуються дуже часто й вона відіграє першорядну роль в історії людства. Виправдати її намагався Макіавелі, його «мудрий князь». Від часу Макіавелія дожила вона як «права» система правління до наших часів; маємо нагоду обсервувати її деякі відміни, як фашизм, гітлеризм, сталінізм і т. д., що мають однакове завдання в правлінні.

Крім збірних «правих» диктатур (грецька олігархія, римський сенат, польська шляхта), являються в історії «ліві» збірні диктатури, пр. грецька охлократія, большевизм — системи куди брутальніші, як «праві» диктатури.

2. Завдання диктатури.

Характеристична прикмета диктатури, це строге правління силою необмеженої влади, виявлене безоглядними потягненнями. Коли того вимагає konieczність існування диктатури, вбивають навіть мільйони людей (большевизм у Росії), хочби це було несправедливе й нерозумне. Несправедливе — тому, що це злочин убивати людей, які чекали на сповнення диктаторських обіцянок, що їх він приобіцяв перед досягненням влади; нерозумно тому, що такий диктатор тратить популярність і шкодить не лише суспільності, але й сам собі. Пр. Робесп'єр висилав масами противників на смерть, а пізніше для спокою та безпеки народу маси зажадали смерті для нього, що й сталося. Бо

диктатори осягають диктатуру переважно неправною дорогою, обманом. З того все слідують лихивчинки, яких повно мають на сумлінні і щойно згаданий Робесп'єр, і Ленін, і Сталін, відомі «ліві» диктатори, хоч не без гріха супроти гуманності є й «праві» диктатори, як Мусоліні, Гітлер і т. п. Бувають виїмки, що диктатори правною дорогою доходять до влади, але це рідкістю і все трапляється при пасивності громадян в політичному житті (пр. Горті, мадярський диктатор).

Диктатура має вигляди на поводження тоді, коли в державі повстає заколот і анархія внаслідок суспільного лихоліття, політичної кризи, або інших внутрішніх недомагань. Тоді диктатор усуває внутрішні непорядки при допомозі збройної сили (Мусоліні, Гітлер), чого не може зробити «ліва» диктатура (большевизм у Росії). Непорядки в Росії тривають вже 20 літ і нема вигляду на їх закінчення. Авжеж коли серед народу робиться заколот, коли невдоволена товпа готова до анархістичних виступів, тоді таки потрібний сильний рішучий муж, який би сягнув по абсолютну владу та безоглядними потягненнями привернув порядок; в таких випадках часом треба послужитися і брутальними засобами, яких гуманність не допускає. (Таких брутальних засобів було аж надто багато підчас большевицького перевороту в Росії. Те саме діялося й підчас французької революції). Римські усобиці спричинив римський сенат (вікова збірна диктатура) своїми несправедливими поступками, а пізніше треба було нової диктатури, щоб зробила порядок: мусіло устійнитися цісарство, яке мало завданням вирвати римську суспільність з деморалізації, яка сильно розкоринилася під кінець володіння сенату.

Підчас французької революції розпаношила-ся така саме анархія так, що конечна була диктатура Наполеона, бо тимчасові революційні уряди не мали сили завести порядок. А ту цілу анархію підготовила попередня диктатура французької шляхти й духовенства з королями, тим, що тримала нарід у темноті й убожестві, розуміється, на те, щоб панувати над ним і тягнути з нього зиски.

Пригляньмося кільком прикладам строгого волюдіння з усесвітньої історії.

Хоч Цезар побільшив сенат, правив самовільно, одначе не зовсім строго. Сенат лише фігурував, і тому радив так, щоб подобатися Цезарові. Дуже рідко мав відвагу в якій справі перечити. Отже Цезар ігнорував сенат, який не звик бути пасивним у політичному житті, кермуючи дотепер державою. Те ігнорування сенату стало одною з причин його життєвої катастрофи.

Правління римського сенату в відношенні до «популярів» було навіть дуже строге, коли ішло про зменшення їхнього багатства (пр. Гракхи), але в відношенні до самих сенаторів, воно було доволі байдуже. Це свідчило про зіпсуття «оптиматів», а виявилось наглядно при нагоді змови Катиліни, а продажність Риму задокументовано Саллюстієм у його «Юбурті».

Людвик XIV. уважав себе за державу (зразковий етатизм), а його правління було подекуди строгіше (від Цезарового). Скасування нантського едикту й примушення силою Гугенотів перейти на католицизм, це вчинки такого насилля, що на нього не спромігся навіть Цезар.

Щоб диктатор зробив порядок і відвернув від себе увагу, мусить здійснити бодай частинно свої

обіцянки, в першу чергу заспокоїти народні маси (переважно »охльос«, рідше »демос«). Диктатори дуже добре знають, як небезпечно для держави безробіття, тому намагаються якнайскорше його зліквідувати. Так робили грецькі тирані (Сольон, Пізистрат), так римські володарі (Цезар), так і теперішні (Мусоліні, Гітлер, Сталін).

Переважно диктатор приходить до влади тоді, коли його попередник на державному становищі не може дати собі ради з суспільними рефермами в політичному житті. Пр. грецькі тирані використали нерозумну поведінку аристократів, Цезар римського сенату, а Мусоліні безрадість повоєнного італійського уряду занархізованої Італії.

Це відноситься переважно до індивідуальної »правої« диктатури, бо збірній диктатурі трудніше робити порядок. Большевицької диктатури не можна назвати в дійсності збірною, бо тут діяли й діють індивідуальності: Ленін, Троцький, Сталін — і терор, проведений у Росії за революції і тепер, був диктаторською примхою спрямований для захоплення чи утривалення диктатури, а не вимогою московської суспільності. А коли виявилася здичілість між московськими войовниками в відношенні до інших народів (і навіть проти своїх, то це був наслідок лихого виховання їхніми провідниками, тимбільше, що московська суспільність була (ще й тепер є) заслабо освічена, щоб могла зрозуміти гуманні ідеали. Однак »ліві« диктатори не посідають того розуміння в правлінні, що »праві«. І тим мотивується непорядок у Більшевії, який триває вже 20 літ і мабуть скінчиться тоді, як упаде диктатура без різниці, чи вона є особова (Сталін) чи збірна (комуністична партія). (Подібна здичілість траплялася в світовій вій-

ні навіть між культурними народами з агресивними нахилами пр. між німцями, хоч у тому випадку не треба винуватити народу, тільки учителів).

Загально треба зазначити, що диктатура допроваджує до суспільної анархії, бо лише той має право до свободного життя, хто є сильний (доки не знайдеться другий сильніший і не звалить його), а слабший мусить бути його підданим.

3. Поняття »природного«, людяного й людського права.

Природне право це таке право, що послугується силою, цебто, де той має перевагу над другим, хто має силу (право сильного). Ту силу дала йому природа пр. сильний вояк може зісти слабшу серну і не має чого боятися, що його хтось за те покарає, бо всі серни його бояться, а надприродної сили він не боїться, бо нічого про таке не знає. Тут вовк виходить переможцем; він нічого собі з того не робить, що відібрав серні життя, бо був голодний.

Сильніший чоловік перемиг слабшого, забрав у нього гроші — і не боїться, щоб його хтось покарав. (Уявім собі, що нема суду, який би боронив слабшого). Правда, з людьми справа більше небезпечна, бо люди, як розумні істоти, можуть стати в обороні слабшого й побити сильного. Але річ не в тім, що його можуть побити, але в тім, яке відношення сильного до слабшого. Сильніша фашистівська Італія напала на слабшу Абіссинію й її поневолила тому, що Італія потребує колоніальних просторів для свого численного населення. Надприродних сил Мусоліні не боїться, як зрештою кожний »політик«, а Франція й Англія заняті

гітлерівською Німеччиною й іншими європейськими клопотами, от — і Мусоліні може на якийсь час виграти.

Так виглядає природне право, що не бере на увагу моралі, але послугується насиллям.

Великими прихильниками природного права були грецькі софісти, що радили послуговуватися ним у людському житті. Такі погляди дійшли до наших часів, а деякі філософи (Гартман і ін.) до-раджували послуговуватися ним у суспільно-політичному житті, зазначуючи, що право походить зі сили й насилля, та виступали проти видвигання морального принципу.

Тому природне право є незгідне з гуманними ідеалами, бо поріжнє народи й доводить до непорозуміння, з чого бувають лихі наслідки, бо сильний нарід підбадьорений перемогами над слабшим від себе, натрапить випадково на сильнішого від себе і програє пр. напад Австрії на Сербію не вдався, бо за Сербією обстали інші народи й Австрія війну програла.

По світовій війні Пуанкаре силою довів, що Франція заняла Надренію, щоб уповні пімститися на німцях за їхню брутальну поведінку в відношенні до французів підчас війни, а що більше — знищити їхню промисловість в Надренії, щоб вони скоро не піднеслися економічно й не розпочали відплатної війни. Терор зорганізований в Надренії, мав ті наслідки, що Гітлер зорганізувавши в монолітну партію всіх, хто хотів скинути з себе ганьбу, заподіяну французами версайським договором, здобув у Німеччині диктатуру. Плебісцит у Басейні Саари, випав для Німеччини знаменито, хоч багато було невдоволених із Гітлера, чого не сподівалися, як зовнішні, так внутрішні вороги.

Як бачимо, природне право з боку французів мало ті наслідки, що уґрунтувало диктатуру Гітлера, чого не зробилоб гуманне право, яке веде до добра всіх, що ним послуگуються. Бо природне право все послугується неморальними потягненнями, актами, які викликають сильні спротиви.

Гуманне право це право, що бере під увагу моральність законів. Воно стоїть у рішучій противності до права сильного (природного). Коли природне право є дане природою і вповні від неї залежить (за тим правда, хто сильний), то гуманне право формують (укладають) люди („humanus“), які мають почуття людяности, хоч не всі людські істоти його посідають. Бо людськість годиться з людяністю під оглядом зовнішнім (фізичним), але під оглядом внутрішнім (психічним) можемо ствердити розбіжність; відомо, що не конечно істота, що зачисляється до людського роду, мусить визначатися людяністю. В людській подобі є багато звірських типів, хоч з другого боку годі обстоювати думку, що з розвитком гуманних ідеалів не вдасться з людського роду викорінити звірських інстинктів.

В кожному випадку гуманне право врівноправнює всіх людей, не робить різниці між сильними й слабими (не дає першим кривдити останніх), між багатими й бідними, і тому причинюється до згоди, до впорядкованих взаємин та до міжнародньої співпраці.

*Тому суспільність мусить докладати багато праці, щоб піднести й поширити гуманну культуру, бо інакше не може запанувати моральне право. Темнота і вбогість доводять до неморальности, якою користуються диктатори.

Тому реформа законів на основі моральності й справедливості має велике значіння в розвитку суспільного життя й в вищому степені політичного устрою, коли хочемо, щоб він не розпався; бо неморальність (в якому виді вона не булаб), завжди доводить державу, як не до упадку, то до анархії й то навіть часом перед війною, як це вже нераз траплялося напр. неморальне правління французької шляхти й духовенства з королями doprowadило Францію до анархії перед війною.

Неморальне правління російських царів doprowadило російську суспільність до анархії по війні.

— — — — —

Людське право — це комбінація природного і людського права. Таке право має часом більше природного, менше людського (гуманного), хоч буває противно, нпр. зверхність з природи сильної Італії над слабшою Абісинією вийшла з природного права, за те поступування Італії в Абісинії виходить з людського права, бо хоч неморально поступають італійці з поневоленими абісинцями, всежтаки італійці хоч трохи мають людськості, бо в противному випадку вигнали б або виморили б голодом абісинців, а край скольонізували б своїми. Зів вок серну і наситився. Всежтаки італійці мають більше людського права. Бо н. пр. большевики мають менше людського, а більше природного права, бо морили і морять голодом українців, щоби знищити фізично свого противника.

Людське право мають агресивні держави, щоб вдержати в неволі інші народи. Тому мусять видавати такі закони, які дозволяли б їм використувати поневолені народи, хочби в брутальний спосіб (Большевія). І так на підставі людського права не всі закони, видавані »людьми«, мусять

бути моральні, нпр. закони, видавані в Німеччині за володіння Бісмарка проти меншин (поляків), були неморальні, бо вони дозволяли вивласнювати поляків з їх власних земель для колонізації німців.

Така процедура (робота) це неморальність і злочин. Вона викликає ворожнечу одного народу до другого, що тягне за собою часом тяжкі, прикрі наслідки для заборчого народу. Прикладом нехай послужить поведінка німців супроти французів в часі світової війни й французів проти німців у Надренії по світовій війні.

4. Гуманна культура.

Розвиток гуманності почався з розвитком історичного життя, поступав продовж довгих століть повільним темпом і щойно в V. в. до Христа почав набирати більшого значіння (Сократ). Від того часу гуманність могла бодай частинно поборювати природне право (право сильного), хоч правда, трималася примітивного степеня тому, бо в старині слабо шанували людську гідність.

Щойно римляни, розвиваючи й розроблюючи своє законодавство, почали над тим призадумуватися, щоб гуманність бодай частинно примінити в людському житті.

І тому, хоч те слово має латинську назву (homo, humanus, humanitas), римляни не надали гуманності виразної формули.

Та назва появилася щойно в XV. ст. і означала тільки, що змагання до свободних, самостійних дослідів і свободи думки. Великою заслугою гуманності було те, що вона винесла освіту на високий ступінь, даючи всім талановитим змогу осві-

чуватися, затираючи різницю між станами. Перед-тим освіта була доступна тільки шляхті. Це була перша стадія гуманності, що бодай приблизно за-чинала ущасливлювати людський рід.✓

Гуманізм, відомий в історії напрямок, який літературою мав класти основу гуманній культурі, зараз таки в своїм зародку переродився в псевдо-клясицизм. Тому наступив застій в розвитку гуман-ної культури, бо не розвивалася гуманістична лі-тература, що мала класти основу під розвиток гуманної культури.

! Коли завданням гуманізму було змагання до духової культури, до свободних, самостійних дослі-дів і свободи думки, завданням гуманної культури є змінити всі обставини, що в них використовують та понижують людську гідність як умових, так і фі-зичних працівників./Під умовим використанням треба розуміти використання винаходів уче-них у різних ділянках капіталістами, не цілим на-родом. Те саме відноситься до використання фізичних працівників, що працюють за пів дармо в користь магнатів.

Тут годиться сказати дещо про роди культур. Загально культурою (*cultura*) називаємо плекання, управу або поліпшування тіла, духа, землі й ін.

Розрізняємо два роди культур, а саме: духо-ву і матеріальну культуру.

Духова культура, це та, що її витворює люд-ський ум, почавши від найпростіших відбиток на пам'ятниках, до наймодерніших здобутків мистец-тва, осягів, літератури, релігії, різних напрямків наук і т. п. Найпростіші відбитки відносяться переважно до стародавніх часів. Наймодерніші здо-бутки мистецтва ті, що не входять в осяг матері-альної культури: малярство, спів, музика і т. п.

Таксамо твором духової культури є література, релігія й інші різні науки, отже всі ті, що не зв'язані фізичною силою або зв'язані мінімально з матеріальною культурою.

Матеріальна культура, це та, що її витворює людина фізичною працею, звичайно силою духової культури, від найпростіших виробів до найвибагливіших винаходів сучасної техніки. Пр. різні винаходи для поліпшення матеріальної культури, що мають примінення в теперішніх часах, а саме: льокомотиви, самоходи, різнородні машини, до орання, шиття, писання й ін., телеграфи, телефони і т. д., отже всі ті, які витворюється переважно при допоміжній фізичній силі.

Крім родів культури розрізняємо її степені: низька, нормальна й висока.

Низька культура це така, що в ній людству багато недостає до ведення нормального життя, а саме: поживу приймається в примітивний спосіб (формі), а таксамо їх підготовляється, пр. рільні плоди споживається майже необроблені, а життя провадиться мало що ліпше від домашніх звірят, а деякі народи мешкають разом зі звірятами.

В Європі московський нарід до деякого степеня знаходиться на такім низьким степені культури, йому дорівнюють деякі азійські та африканські народи, хоч народи південної Європи (італійці, еспанці) не всі виказують нормальний стан культури, а про високий можуть тільки мріяти.

Нормальна культура така, в якій людина має всі дані вести нормальне життя, як також нормально обробляти землю, хоч ті засоби, що ними людина послуговується, не об'легчують їй праці, як у високій культурі. Однак не перепиняють ін-

тензивно використовувати землю та приладжувати найвибагливішу поживу.

Як виглядає загально нормально культурний край? Вся земля, здатна до управи, є приладжена під управу збіжжя та ріжнородної городовини. Неужитки майже не існують. Знамениті дороги, обсажені деревами, переважно овочевими, лучать добре забудовані села й містечка, крім битих до-
ріг є ще залізні дороги для вигіднішого та скорого
получення. (Залізні дороги з льюкомотивами нале-
жать до високої культури). Ріки урегульовані, а
сплавні придатні до плавби.

Багатство природи мудро й пляново використа-
не, а сирівці перероблюють в ріжних варстатах,
бо фабрики належать до високої культури. Знані
були ткацькі варстати в Англії (перед винаходом
фабрик), де англійці перетворювали овечу вовну.

Високою культурою називаємо таку, що в ній
матеріальні засоби до здобування харчів багато
догідніші й тим самим облегчують людині працю
нпр. ріжнородні рільні машини до орання, ко-
шення і т. д., до шиття, писання, телеграфу, теле-
фону, радію. Досконалі ріжнородні комунікаційні
засоби, як залізниці, самоходи, кораблі, які при-
спішують людству час. Ними піддержується ви-
сока матеріальна культура, яка всетаки є допов-
ненням нормальної культури.

Однак, щоб ціла суспільність мала користь
з добутків нормальної чи там високої культури, му-
сять згадані культури (навіть низька) виказувати
гуманну культуру, що творить зміст згаданих куль-
тур, а вони самі для себе є формою.

Вище подали ми дефініцію гуманної культури.
Тепер зазначимо ширше її завдання в суспільно-
політичному житті.

Отже гуманна культура мусить уважати, щоб із добутків нормальної чи там високої культури користав загал народу, а не мала групка багачів.

Гуманна культура вимагає справедливої і розумної поведінки з людьми, віддаючи їм те, чого вимагає людська гідність.

Дальше гуманна культура вимагає, щоб не скривдити перших осіб, що мали б потерпіти через перехід їхнього добра на других. Заможна родина, коли має всього подостатком, може уділити допомогу другій (убогій) родині, але щоб свою не скривдити, бо це не було б людяно супроти першої родини. Неменше важне є тут, чому друга родина є вбога (коли мають нпр. однакову кількість поля). Можуть цю убогість спричинити стихійні нещастя. Можуть завинити родичі цієї родини через надмірну кількість дітей, бо надмірна кількість дітей допроваджує до убожества. В краях з гуманною культурою цей останній випадок дуже рідко трапляється. Зате та убогість являється дуже часто в краях з диктаторською управою, де диктатори заохочують до численних народин, щоб мати подостатком гарматного мяса, не дбаючи про те, що це злочин (пр. Мусоліні в Італії).

До гуманної культури треба зачислити добродійства, роблені з милосердя одних осіб над другими. Отже суспільна опіка в такому краю добре зорганізована. Сироти й старці (жебраки) не вештаються вулицями, але мають окремі доми захисту.

Дальше гуманна культура вимагає, щоб кожна людина була достатньо освічена так, щоб могла зрозуміти обставини, серед яких живе й за які має боротися на випадок нападу грабіжних народів з слабо розвиненою культурою. Отже анальфабе-

тів майже нема, як також бандитів, злодіїв та інших злочинців.

До таких країв можна зачислити в першу чергу Норвегію, Швецію, Данію, Швейцарію, а далі Англію й Німеччину.

Етичний рівень в таких краях, як Норвегія і Швеція, є такий високий, що для громадянина країв зі слабо розвинутою гуманною культурою (СРСР, Румунія, Польща і т. п.), є вище згадані краї чистою утопією. Вони можуть тільки мріяти про щось подібне. Пригляньмося докладніше моралі норвежців і шведів: господарі приносять в баньках молоко, приготоване на продажу, й складають його в окремих малих домиках, недалеко головної дороги. Торговці приїждять із міста і забирають молоко на продажу. При головній дорозі стоять на стовпках скриньки до листів. Листоноші, приїжджаючи раз на день з міста, вкидають листи до скриньок, і то навіть з грішми. Кожний громадянин сам відбирає свій лист. Ніюдин лист не пропаде, навіть з грішми.

Так виглядають краї з сильно розвинутою гуманною культурою, хоч всежтаки не 100%-вою тому, що, як у Швеції, так у Норвегії є ще капіталісти (хоч незначні). І не дивно, що в тих краях, де сильно розвинена гуманна культура, бідноти майже нема.

Твердження, що бідність витворилася наслідком високої культури, є односторонньо правдива, тому, що в висококультурних краях тільки зі слабогуманною культурою користають з різних винаходів переважно капіталісти, а не ціла суспільність. Пр. Америка. Це країна найвибагливіших висококультурних уладжень, але заразом країна найспритніших бандитів і різних злочинців. Бо

по усуненні капіталістичного ладу, висока культура, заповнена гуманною, принесе добробут цілій суспільності. Це можна завважити в теперішніх часах, що в деяких краях, де поволі усувають капіталістів із правління, пр. у Норвегії й Швеції, поволі добробут переходить на цілий нарід.

Що надмірне розмноження людей доводить до перелюднення, а перелюднення до зубожіння, а це знову до деморалізації, а в дальшому до експанзії, це правда. Але тому всьому винні переважно диктаторські уряди, які звичайно до того накликають; пр. робить це вище згадуваний Мусоліні, а темний італійський нарід слухає свого диктатора. Зате, коли диктатори спостережуть, що нарід починає ворохобитися (деморалізуватися) в нутрі краю, намагаються звернути його увагу на зовнішні справи й замотати його в заборчу війну, як це зробив власне Мусоліні.

І тепер не менше важним питанням для гуманности є її загальне становище в военній ситуації. Отже, хто є винуватцем війни між двома воюючими державами, чи й оборонна війна є неморальна, чи тільки агресивна?

Коли одна держава нападе другу і забере їй частину краю, нападена, якщо не може відібрати свого краю мирною дорогою, повинна виповісти війну. Бо по-перше: якщо вона того не зробить і не відкине напасника збройною силою, знайдеться більше держав, що подібним способом схочуть набути чужу землю, а жадних чужого майна може знайтися більше. По-друге тому, що напасник може поневолити десятки мільйонів людей, а пізніше використовувати, доводячи їх до крайньої нужди, як це роблять москалі з українцями, ро-

били англійці з ірляндцями, перед першою світовою війною, німці з поляками.

Отже агресивна війна неморальна. Але, коли йде про ясне поставлення справи, з гуманного становища, навіть оборонна війна неморальна тому, що й оборонці мусять убивати напасників, а воно всетаки злочин. Але годі прийняти теорію Толстого »не противитися злу«, бо вона ще більше негуманна, як оборонна війна. Чому? Мусимо на кожному кроці противитися злу, бо воно противиться добру, до якого прямує людство. По думці Толстого, коли противник нападає, не треба боронитися, бо тоді менше згине, як при обороні. Але пригляньмося, що з того може вийти.

Якби напасник справді повадився поглядами Толстого, може б і не мордував безборонного населення. Німці у світовій війні мали таку практику, що мордували безборонних російських жовнів, що хотіли дістатися до неволі. Толстой тут міг би мати деяку слушність, бо менше згинуло б. Але, поступаючи за вказівками Толстого, багато людей попало б до неволі, дались би добровільно використовувати й напасники були б з того задоволені. Пр. англійці, які володіють над 1/4 частиною людського роду й вдержують порядок, могли б удержати порядок і в Китаї, а навіть в цілій Азії й Африці, як би тільки народи не боронилися перед англійськими апетитами. Але сьогодні навіть індійцям не смакує теорія Толстого »не противитися злу« і вони зачинають ворохобитися, бо англійці їх висисають немилосердно. Таксамо поступили б і німці чи французи, як би їх пустили англійці на своє місце.

Тому становища Толстого не можна прийняти. Треба бути справедливим в відношенні до во-

рогів та інших народів. Однак один нарід не може дозволити на жадні неморальні вчинки другого народу, що є суперечні з гуманністю, як от грабіж чужого майна, безпідставний напад сильнішої держави на слабшу і загарбання її краю (Італія й Абіссинія). Не можна робитися байдужим на таке і не боронитися перед грабіжниками.

Дальша гуманна культура може причинитися до об'єднання народів, до зменшення озброєння, до міжнародньої співпраці, а що найважливіше, може усунути річеву незгоду (про неї буде мова нижче), що її можна знищити по переведенні радикальних реформ (про це будемо говорити пізніше).

Замирення й співпраця народів за допомогою мирових конгресів неможливі, коли в поодиноких краях слабо буде розвинена гуманна культура. Це вдержання тривкого мира може наступити по об'єднанні народів, по зменшенні озброєння (мирні конгреси в тому випадку мають мале значіння), а ті завдання можна перевести тоді, коли в поодиноких краях буде гуманна культура. До її зросту мусить причинитися гуманістична література; в замиренні народів паде на неї найважливіше завдання, бо мирові конгреси крім матеріялу для історії не дають жадної, або тільки мінімальну користь. Відомо, що такий мир може тривати коротко, може бути зірваний одною особою, яка хоче бути славна.

Щоб гуманна культура усунула війну, як неморальний спосіб вирівнювання ріжниць між народами, мусить прямувати до співжиття і мирної співпраці народів. А щоби це завдання виконати, мусить намагатися створити річеву згоду.

Річевою згодою можна назвати порозуміння

людей у справі своїх річей, щоб жадна особа чи там родина не була покривджена. Пр. в поділі поля поміж громадян річева згода полягає на тім, щоб кожна родина дістала стільки поля, скільки треба для її прожитку, як цього вимагає гуманна культура при нормальній чи високій культурі. Велика власність (понад 100 га) в Голяндії має $2\frac{1}{2}\%$ землі. Велика власність в Німеччині $20\frac{1}{2}\%$, а в Польщі $44\frac{1}{2}\%$ землі. Яка велика різниця щодо річевої згоди між Голяндією і Німеччиною, Голяндією і Польщею? І тепер ясно для нас, чому в таких краях, як Норвегія, Швеція, Данія, майже нема бідноти, злодіїв, бандитів, що мають ще сильнішу гуманну культуру, як Голяндія. Про Польщу нема що й говорити, щоб бодай частинно усунути бідноту з таким фатальним поділом землі між народом, яку вона посідає.

Взагалі річева згода не може погодитися з соціяльним лихом, що його витворює галапасний, капіталістичний лад, отже всі ті суспільні прояви, які належать до гуманної культури, що про них ми згадували вище.

Таким робом гуманна культура має великі завдання, коли хоче ущасливити людство, а саме: довести до міжнародньої співпраці та замирення народів (про що була вже мова вгорі) і перевести радикальні реформи для поліпшення суспільного життя (про що буде мова даліше).

5. Диктатура противником гуманної культури

Тепер годиться призадуматися над тим, чи диктатура є дійсно противником гуманної культури чи ні, і в яких саме ділянках гуманна культура з диктатурою не згоджується.

Перш-за-все диктатура жадає для себе послу-ху. Це прикмета кожної диктатури, як у старинних, так і в теперішніх часах, тому, що най-важливіше завдання диктатури є нищити анархію в занархізованій державі. До послууху долучується ще примус, який є подекуди гірший від послу-ху. Пр. Людвик XIV. присилював багато Гугенотів перейти на католицизм, щоб не заломився фран-цузький промисл на випадок їхньої еміграції. Ба-гато Гугенотів мусіло це зробити, щоб рятувати своє життя. Той примус належав до виїмкових в історії.

Володіння Бісмарка спочивало переважно на примусі й послууху. Його боротьба з католицькою церквою (Kulturkampf) боротьба з соціялістами, боротьба з поляками, це така система правління, якої противником був навіть такий імперіяліст, як цісар Вільгельм II-ий. І Бісмарк правив тільки два роки за цісарства Вільгельма II. Його ославлена система по уступленні Бісмарка провалилася. Вона була мало що лагідніша від володіння Люд-вика XIV.

Примус і послуух Людвика XIV. і Бісмарка були неморальні тому, бо вони противилися розу-мові й справедливості. Примус і послуух тоді мо-ральні, коли вони ужиті проти самовільних, які не знають мотивів свого поступування, послугую-чися засадою — »роби, що хто хоче«. Примус і послуух мають переважно держави з національ-ними меншинами, отже ті, що застосовують люд-ське право і, самособою, індивідуальні диктатори.

Дальше диктатура поборює річеву раду, що є вислідом справжньої гуманности й тим самим не підходить під смак диктаторам. Диктатура французької шляхти й духовенства з королями до-

провадила до вибуху французької революції внаслідок браку радикальних реформ (річевої згоди).

Заки Гітлер прийшов до влади, говорив про річеву згоду (радикальні реформи), але коли її осягнув, занахав ту справу, щоб не образити капіталістів, що помогли йому прийти до влади.

Рівнож диктатура Большевії, зглядно Сталіна, є великим противником річевої згоди. Прихильники диктатури мають найбільші вигоди, а нарід (переважно меншини) гинуть тисячами з голоду.

Найбільшим противником гуманної культури є терор, що ним послуگуються диктатори і що без нього вони довго не вдержалися б. Терор диктатур, це найбільший злочин в людському житті. Пр. терор »демократичної« диктатури (державної нації над меншинами) є найбрутальнішим злочином в історії людства, що кидає темне пятно на той нарід, так, що він тратить назву народу (демос), а прибирає назву юрби (охльос).

Терор Сталіна супроти його партійників такий кровожадний, що він мігби злякати навіть найкровожаднішого грецького тирана.

Терор Гітлера проти товаришів ще й тепер повторюється в більшій, або меншій мірі (концентраційні табори).

Та диктатура ввесь час не є безперервним ланцюгом самих вчинків терору. Бо володіння грецьких тиранів користується і терором і добродійствами, зробленими для народу, напр. Пізистрат, Періаль.

Те саме можна ствердити і про новітніх диктаторів: Наполеона, Мусолінія, Гітлера.

Навіть найкровожадніший з новітніх тиранів Сталін, якому нема рівні в історії людства, силкується заімпонувати народові теж корисними здо-

бутками (Дніпрельстан, різні будівлі і канали і т. д.).

6. Гуманна «диктатура»

Не можна зате назвати диктатором такого володаря, що править розумно й справедливо, коли такі випадки трапляються, що він мусить сам правити, бо державний апарат неналаднаний як слід. Пр. Сольона не можна назвати дійсним диктатором (у дослівному значінні), бо ті добродійства, які він зробив для народу належать до таких, що в пізніших часах належали до найкорисніших. Усіх атенців допустив він до участі в політичному житті, а урядників піддав під догляд всього народу й тим самим створив підставу до пізнішого розвитку атенської демократії. Кінець-кінців як на ті часи, Сольон не був тираном, хоч до цього його намовляли. Щойно його наслідник Пізистрат завів тиранію, хоч дуже помірковану. Таким «тираном» був і Періклъ. Як Пізистрата, так і Періклъ можна зачислити в більшій мірі до гуманних «диктаторів».

З римської історії до таких гуманних «диктаторів» в більшій мірі можна зачислити Августа. Правда, його молюдечі промахи були неморальними (убивство Ціцерона, конскрипції), але пізніше його володіння було досить помірковане й добродійне, як на старинні часи.

Вашингтон був уповноважений американськими кольоністами, що прямували до свободи, проводити армією до боротьби з англійцями. Не можна твердити, що Вашингтон не поводився строго як кожний диктатор, але ця строгість (вона не була брутальна), мала на оці річеву згоду, а мусіла ви-

являтися, бо не всі могли зрозуміти вартости свободи, та її ціли. Але його провід, який він там був, ґрунтувався на річевій згоді, а примус не був особистою забаганкою Вашингтона, але був уживаний для добра загалу, отже й був конечний. Того не могли зрозуміти деякі кольоністи, підбунтовані противником, та ще й слабої моральности.

Таксамо треба ставитися до «диктатури» Масарика, який провадив чеський нарід до свободи. Масарик говорив, що його відношення до вояків було добре, приязне й товариське, хоч він був в осудах строгим, а коли треба було, навіть дуже строгим. Дальше говорив, що найліпшою прикметою доброго відношення до вояків є щирість; крім щирости потрібно ще послідовности, а головнo справедливости. Така характеристика Масарика в відношенні до війська того народу, який прямує до свободи, волі духа і тіла т. є. індетерміністичної волі, не «свобідної», яка не знає мотивів свого поступування.

Як бачимо, Вашингтон і Масарик погоджуються своїми поглядами в відношенні до своїх вояків-громадян, які прямували до свободи.

Тому значіння геніяльних людей в суспільно-політичному житті є велике, коли вони працюють для добра загалу, хочби навіть самі виконували своє завдання або з малою громадою людей, але розумно й чесно, як вище згадані провідники народу.

В кожному разі справжні диктатори неправнo надуживають правління гуманних «диктаторів». Бо суть у диктуванні, чи воно розумне і справедливе, чи нерозумне й несправедливе, а не втім чи диктує 1, чи 20, чи 300.

Дійсні диктатори виходять з добору дорогою природнього права, цебто ті осягають високе становисько в державі, що є підступні й хитрі, відважні і притім дуже часто брутальні (природне право), бо ріжними обіцянками демагогічно обманно підбурюють нарід проти своїх противників, щоб тільки осягнути свою ціль, ц. є дійти до влади. Пр. підступний Темістокль проти справедливого Аристида. Демагогічний Клеон проти сторонників Перікля, хитрий Антоній проти вбивників Цезаря й інші; в наших часах Сталін, хоч до таких можна зачислити Мусолінія, а передусім Гітлера, який перед приходом до влади »туманив« нарід такими обіцянками, в які сам не вірив, а які найбільше помогли Гітлерові в осягненні влади. (Радикальні реформи). Бо щоб виконати завдання національного соціалізму, треба було перевести радикальні реформи (принайменше так треба розуміти національний соціалізм, цебто тільки добро німецького громадянства), а таке поступування булоб образило багачів, які спомагали Гітлера. А коли Гітлер не перевів радикальних реформ, то несправедливо приписувати йому добродійства для німецького народу. Бо Гітлер прийшов до влади по найтяжчій добі Німеччини. Отже попередники на державному становищі збудували вже основу Гітлерові і він використовуючи часи господарської скрути у світі, та також незгоди між державами антанти, зачав явно докінчувати почате (тайно) попередниками діло. Зрештою ще завчасно було на явні виступи попередників, тай Гінденбург був би »втяв« таку штуку, як Гітлер. Тільки на Гінденбурга булиб звернулися очі всіх ворогів Німеччини, а на »простака« Гітлера мало хто звертав увагу, розуміється, на початку! І в тім ціла суть!

Коли дійсні диктатори виходять з добору дорогою природнього права, гуманні »диктатори« виходять з вибору дорогою гуманного права, цебто їх вибирають або вони самі виходять дорогою розуму і справедливості, як вище згадані гуманні »диктатори«.

II. ЯКІ ОБСТАВИНИ ПРИГОТОВЛЯЮТЬ ОСНОВУ ДИКТАТУРИ?

1. Соціальні лихоліття.

Перше було сказано про те, які завдання має диктатура в суспільно-політичному житті. Ми довідалися, що вона є потрібна зі своїм примусом і терором, щоб зробити «лад» серед розбурханої товпи, не дбаючи на brutальні злочини, що дуже часто трапляються при втихомиренні «неслухняного» народу.

Виринає питання, що причина суспільних розрухів, що аж потрібно brutальної диктатури яка зробила б лад? Призадумаймося над тими причинами, чи вони невилічими, чи можна їх усунути.

Обставини, які підготовляють основу диктатурі — це соціальні лихоліття, до яких зачисляємо й темноту та нужду й бідноту народу, дальше стихійні нещастя; але бувають ще й інші причини, як безрадість нездарного уряду, який може траплятися і серед найбільш освіченого народу, як також пасивність і байдужність громадян у політичному житті.

Таким першим чинником, який може легко підготувати основу диктатурі, є темнота народу. Нарід, необізнаний з соціальними формами культурного життя інших народів, не може зрозуміти, чи диктатор говорить правду, чи ні, бо не бачить за собою ніякого світу. Прикладів можемо найти багато.

В стариннім Єгипті за панування Рамзеса II.

духовенство й шляхта завдали багато страху простому й темному народові, коли він не хотів їм повинуватися. Навіть самого короля Рамзеса II. лякали надприродними силами, коли він задумував зробити реформи, не тільки, щоб поправити долю вбогого та темного народу, як щоби потурбувати своїми реформами зненавиджену шляхту й духовенство.

Біднота й темнота грецького народу була причиною, що грецькі тирані (диктатори) були лівого напрямку, цебто здобували собі диктатуру серед народу вимовою й були ворогами аристократії до кінця свого панування (Пізістрат, Перікль, Кимон і ін.) отже інакше, як новітні диктатори, що здобувають владу убогими, а осягнувши її, зраджують убогих і переходять до багатих як Наполеон, Мусоліні, Гітлер і інші подібні. В дійсності вони не творять нічого нового перейшовши до багатих. Вони тільки змінюють форму правління (фашизм, гітлеризм і т. д.), але зміст правління той сам. Старе вино в новому міху.

Цезар осягнув свою диктатуру, використовуючи бідноту й темноту римського народу.

Темнота еспанського народу (70% анальфабетів) держала при владі абсолютну монархію з клиром і шляхтою кілька сот літ і то в нужді й бідноті, яка рідко трапляється між народами.

Неменшу ролю грали: біднота й темнота народу в піддержці диктатури Леніна, а пізніше Сталіна в Росії.

Але часом нужда навіть освіченого народу приготує основу диктатурі, а це діється тоді, коли нарід не має змоги побороти лихоліття, яке його тисне. Причиною нужди може бути стихійне нещастя (повінь, посуха) або війна; в такий час нарід дуже радо слухає кандидата на диктатора,

який обіцяє поправити лихі умовини його життя. Обіцянка кожного диктатора починається від радикальних реформ, пр. парцеляція великих маєтків поміж збіднілих селян - рільників або обкороєння капіталу фабрикантам в користь фізичних працівників або повне знищення капіталістів. Пр. основу диктатурі Гітлера приготували: нужда, окупація Басейну Саари, відбір кольоній, утиск німців французами підчас окупації Надренії, отже лихоліття, які запанували серед німецького народу по світовій війні. Гітлер обіцяв усунути лихоліття при допомозі реформ і багато людей повірило його обіцянкам. Але коли прийшов до влади, погодився з капіталістами, від яких брав гроші на фонд організації. Що справді біднота й нужда були причиною диктатури Гітлера, доказує ще й те, що багато інтелігентної молоді вступило в ряди новоповстаючих пробоевих відділів тому, що не мають іншого заняття. Всеж таки коли Гітлер прийшов до влади, зменшив безробіття, бодай частинно, що є завданням кожного диктатора.

Однак не тільки соціальні лихоліття можуть бути причиною повстання диктатури. Пасивність і байдужність громадян у політичному житті (розуміється багатих, бо вбогі мусять бути активні, щоб щось дістати від диктатора) теж можуть бути причиною диктатури. Але така диктатура може тривати коротко, бо свідомі своєї сили й багаті громадяни не мають страху перед нею. Не потребують нічого від диктатора, не будуть його піддержувати. Військо, яке буде з синів багатих громадян, і так не буде слухати диктатора, щоби класти свої голови для диктаторської приемности тому, що диктатор не може їм більше дати багатства над те, яке вони мають дома. Старшини, яким диктатор обіцяє підвищити платні, самі нічого не

вдіють; їх безсилля доказала вже неодна революція.

Вдійсності ще такого не було, щоб багаті тварили армію диктатора й клали свої голови задля його справи. Бо пр. польську шляхту або німецьких лицарів не можна вважати військом диктатора. Вона боронила своїх вільностей й багатства, тоді, як за її панування проетий нарід стогнав у неволі (робив панщину). Отже польська шляхта диктувала народові, король був елекційним монархом, як би не було, всеж таки з вибору, а не з добору.

2. Красномовство на услугах диктаторів.

Нема сумніву, що диктатуру підготовляють соціальні лихоліття, як темнота, нужда, біднота й т. д., але щоб її закріпити як у старині, так і тепер послуговуються красномовством, яке все знаменито ділає.

Красномовство, як знання краси вимови сягає в далеку давнину, але тривкійшу основу та ширшу ціль добуло воно щойно в пізніших часах старини.

І так в старинній Греції красномовство мало великий вплив на хід політичних подій; тому софісти вважали вимову за найліпший засіб осягнути свою ціль, пр. виграти судову справу або осягнути найвище становище в державі. Такою дорогою дійшли до влади Алькібіяд, Кимон, а особливо Перікль, якого вимова винесла на державне провідництво.

Тому софісти до деякого степеня мали слушність, коли признавали, що політичне красномовство це єдиний засіб, як дійти до влади, бо вони тим кермувалися, що темну юрбу можна легко позискати, коли їй обіцяти те, чого вона бажає. А що вона бажала добробуту, тож не було най-

меншого труду для промовця позискати юрбу, яка не могла розуміти, чи бесідник говорить правду чи ні, коли обіцяє »золоті грушки на вербі«, в які часто сам вірить.

Приписуючи таке велике значіння вимові, софісти поклали силу над право й ця теорія вдержалася до наших часів. Вже в старині сильно противився їй Сократ, звеличник розуму і справедливості, цебто гуманної культури («Горгій» Плятона).

Як греки, так і римляни вживали вимови (красномовства) для заспокоєння темної товпи (Гракхи, Ціцерон і ін.), щоб за їх допомогою осягнути високе становище в державі (політична вимова) або виграти судовий процес (судова вимова).

В середніх віках красномовство не мало такого значіння як у старині, бо тоді за панування шляхотсько-клерикальної верстви не було такого відважного чоловіка, щоб видвигнув оборону простого народу, який робив панщину, як то зробили Гракхи в II. столітті до Христа. Не було мови й про судову вимову, яку плекали в старині не тільки греки, але й римляни.

Більшу роль грало воно в нових часах з настанням державних устроїв з парляментарними радами тому, що послі мусіли агітувати, щоб дістати як найбільше голосів. (Те саме було в Римі за республіки). Тому в тих часах вже були мужі, яких красномовство винесло на високе державне становище, як англійські політики: Піт старший в половині XVIII. століття. Піт молодший на переломі XVIII-го і XIX. століття. В наших часах визначається красномовством англійський політик Льюїс Джордж.

Возьмім приклад з римської історії, що потвердить доказ на те, що соціальні лихоліття були переважно єдиною нагодою диктатури при допомозі красномовства здібного промовця.

Соціальні лихоліття яркіше виступали в старинних римлян, як в інших старинних народів пр. у греків тому, що римська держава була найліпше зорганізована в старинних державах і населення мало почуття бодай частинного добра.

Коли Т. Гракх став народнім трибуном, хотів перевести земельні реформи в користь бідної людности, щоби запобігти лихові — яке було тоді в Римі, бо тодішні земельні умовини в римській державі були страшною хворобою, яка мала цю державу повалити. Гракх видав новий аграрний закон, який заборонив займати громадські ґрунти понад певну міру (1000 або 500 моргів поля, ц. є 250 м.², коли мав двох або більше синів). Ті, що займали більше громадських ґрунтів, мали звернути державі, а комісія визначена державою, мала розparcelювати поміж збіднілих селян. Того настрашились магнати, бо різниця між приватним, і громадським полем так затерлася, що заняту громадську землю продавали вони нарівні з власною. Сенат не хотів згодитися на пропозиції Т. Гракха, яка народові припала до вподоби, і намовив трибуна Октавія, щоби той спротивився своїм „veto“. Коли Т. Грак побачив, що йому хотять перешкодити в його плянах, покинув правну дорогу і поставив внесок, щоб Октавія скинено з уряду, що було порушенням влади трибунів. Коли це ухвалено, а за цим новий аграрний закон, Т. Гракх стягнув на себе таку ненависть senatorів, що зі страху перед відповідальністю, бажав бути вибраним наново трибуном. Коли-ж Гракх поставив внесок, щоб наряд порядував, в користь нових по-

селенців, скарбами короля Аталя, якими досі господарив сенат, сенат оскаржив його, що посягає по свободу республіки. При виборі нового трибуна повстав такий заколот, що сенатори, озброєні в що попало (консулі не хотіли ужити нелегальних способів), кинулися на сторонників Гракха, а в вуличній бійці згинув Т. Гракх й багато його сторонників.

Соціальні недомагання римського народу дали нагоду Т. Гракхові, а передусім Г. Гракхові осягнати свою ціль. Вони хотіли направити долю бідного народу, щоб не було такої великої різниці між багатими й бідними, бо ці нездорові соціальні відносини мусіли спричинити упадок римської держави. Тому що простий нарід (популяри) був убогий, а оптимати (сенатори з магнатами — „nobilitas“) багаті, бо все загортали і їм не йшло про бідну суспільність, то власне та обставинаб удувала підставу »диктатурі« Гракхів. Вони використали нерозум і несправедливість сенату й підбурили темну і бідну юрбу народу проти нього, розуміється, красномовством, що було першорядним тоді оруддям в осягненні їхньої цілі.

Такою дорогою здобували собі диктатори становище в римській державі. Цезар при допомозі популярів т. є бідного народу здобув собі становище в державі й тоді виступив проти оптиматів. Антоній підбурих товпу, приборкану Цезаром, проти його вбивників і хотів обняти диктатуру.

Соціальні забурення: брак матеріальних засобів до життя, дорожнеча й безробіття, спричинене світовою війною, як також слабкі вимоги слабоосвіченого італійського народу (30% анальфаветів), а передусім нездарність тодішнього уряду, дали на-

году Мусолінієві здобути диктатуру. Серед революційної заверухи повстали перші боївки, звані «Фаччії деї комбатанті», які творили повергаючи домів вояки, різних переконань і орієнтацій, а навіть ріжнилися освітою, бо багато студентської молоді, не маючи ніякого заняття по світовій війні, хапалось якогонебудь фаху. Також багато до повстання італійського фашизму. причинилося ігнорування італійськими соціалістами національних змагань (пр. прилучення Ріки і південного Тиролю до Італії), коли, навпаки, фашисти (повертаючи бувші вояки й старшини з фронту, безробітні як умові так фізичні і т.) були в тім патріотизмі більше помірковані й тому видвигнули клич, що стають в обороні італійського націоналізму. Перший гурток «фаччії деї комбатанті» засновано в Міляно 23. березня 1919. р. Його провідником став Беніто Мусоліні, головний творець фашизму. Фашизм — це форма крайньо-правого правління на чолі з диктатором, який править при помочі дібраних урядовців, скупчених у фашистівській партії. Отже ідеологія фашизму є збудована на підставі старого макіявелізму¹⁾. Як там, так тут грає ролю мудрий володар (Наполеон, Бісмарк і т. д.).

Біднота й темнота народу були доброю нагодою для большевиків здобути диктатуру в Росії. Большевицькі демагоги збаламутили нарід роздаванням землі і тим перетягнули його на свою сторону, а осягнувши диктатуру, завели нарід в ще більшу неволю, як за царату.

Загально треба сказати, що браки, які відчуває не один нарід, дають нагоду кожному диктаторові осягнути свою ціль. Бо ріжниця між багати-

¹⁾ Про це буде мова пізніше.

ми і убогими ще й тепер не може затертися і чимраз більше приходить до гострого спору тому, що багаті дбають про те, щоби не збідніти і не хотять поділити свого майна з бідними, а бідні стараються видерти дещо багатим і з того власне повстає спір. Спір кінчиться диктатурою, бо кандидат на диктатора стає по стороні невдоволених т. є убогих, а що убогих є все перевага як у давніх так і в теперішніх часах, то й диктатор виграє. Отже, щоби усунути можливість осягнення диктатури, треба усунути різницю, яка поріжняє багатих і убогих.

III. ЯКІ ШКОДИ ЗАПОДІВАЄ ЛЮДСТВУ ДИКТАТУРА?

1. Софізм.

Початки права сильного (диктатура — пізніша назва) сягають початків розвитку історичного життя й признає право правління тому, хто є сильний. І так в неумотивованій формі те право дійшло до V. в. до Хр. В тім віці грецькі софісти умотивували те право причиною суспільних недомогань, які панували в стародавній Греції. Отже знаменитий красномовець підбурих темну й убогу юрбу і перетягнув на свою сторону. Правою дорогою осягнути владу було неможливо. (Підступний Темістокль підбурих темну юрбу проти справедливого Аристиди). І в тім випадку софісти мали слушність, що не брали на увагу моральних правозаконів, які серед суспільних лихоліть не вдержались би, бо доходячи до влади красномовством, переважно обманювали нарід, а обман само собою є неморальний. Найважливішим їхнім кличем був: сила перед правом і ця теорія вдержаласьп до наших часів. Наслідок софізму, як пізніше поба-

чимо, був поганий для розвою суспільно-політичного життя. В наших часах німецькі філософи і правники може найосновніше старалися обоснувати софістичну теорію в суспільно-політичному житті. Одначе науки софістів не потребували довго чекати на заперечення фальшивих висновків. Філософ Сократ, який жив в V. в. до Христа (отже в тім часі, в яким найбільше цвила софістика), не погодився з їхнім навчанням, але повів з ними боротьбу і не дав їхнім висновкам двигнутися на висоту морального прінципу. Не погоджувався з тим, що сила творить право й боровся до самої смерти за те, щоб переконати своїх противників, а також державні органи, що тільки розум і справедливість повинні обовязувати в людському житті й що сила мусить уступити перед правом.

2. Макіявелізм.

Грецькі софісти не могли якслід видосконалити свого надчоловіка, який би правив людським життям. Тою квестією занявся італійський політик Макіявелі в XV. в. по Хр. Як грецькі софісти жиючи серед соціяльних лихоліть, в яких вибирався сильний чоловік, який міг силою вибороти собі владу, так і Макіявелієві прийшлося жити в подібних уммовинах. В часах Макіявелія під шляхотсько-клерикальним пануванням була менше більше така справедливість, яка панувала в старовинній Греції (старовинна Греція засудила Сократа, Анаксогора й ін. за голошення розуму і справедливости, а в столітті Макіявелія й пізніше за те саме засудили Галілея, Бруна й ін.).

Причини макіявелізму є ті самі, що були софізму т. є соціяльні лихоліття. І Макіявелі думав, хто має усунути анархію як наслідок соціяльних недомагань у народі. І в таких уммовинах

видумав мудрого володаря, який має робити порядок. Яке є завдання мудрого володаря? Усунути анархію, відвертати злочини з боку злочинних людей, обороняючи спокійних. Отже загально мудрий володар мав бути основником соціального утилітаризму, але мав ним верховодити, і примушувати до послуху, хоч би навіть терором, щоби не вкрались знову непорядки в народі. Рівнож володар мав дбати про »добро« народу, а як воно виглядає, бачимо в теперішніх часах (Мусоліні, Гітлер).

Взагалі наслідок макіявелізму є шкідливий для людства. Тому, що кожний диктатор кермується переважно макіявелізмом, тож маємо нагоду бачити й обсервувати його наслідки. Зрештою те побачимо на прикладах, як виглядає макіявелізм у практиці (в роді диктатури).

3. Марксизм.

Як Макіявелі сконбінював крайно-праву диктатуру під проводом мудрого князя, так Маркс сконбінював крайно-ліву диктатуру пролетаріату. Отже макіявелізм, це індивідуальна диктатура, марксизм колективна. Головні точки реформ Маркса основуються на засаді усунення приватної власності. В тім саме його хиба і промах проти морального поступу, для зміцнення котрого приватна власність конечна. Громадяни, що належать до комуністичної громади, не відчують потреби солідарности супроти річей, які до них не належать, а біля яких мусять працювати, бо мають з того малу користь. Комунізм у Росії здеморалізував людей до того степеня, що найстрашніші, а то й безглузді злочини там на денному порядку.

Навпаки, кожний громадянин, коли він є власником якоїсь речі (пр. поле, ріжнородні машини до орання і т. д.), вчиться ту річ шанувати,

щадити, поводитися з нею обережно. Тимсамим скріплюється його мораль. Від пошани річей переходить до пошани людей, вже як вищий ступень розвою моральності. І тим власне мотивується безкорисність комуністичних основ Маркса; вони суперечні головній проблемі гуманної культури. На те звернув увагу в старовині грецький філософ Арістотель. (Ми не беремо під увагу людей, які так прив'язуються до своїх річей, що за них б'ються, позиваються, воюють і допроваджують до найтяжчих неморальностей, бо ті люди або взагалі не виказують розвою гуманної культури або мінімальний).

До скрайно-правої диктатури зачислюється не тільки індивідуальну диктатуру. До неї треба зачислити збірну (колективну) диктатуру пр. римський сенат, польська шляхта, чи там перший ліпший парламент в теперішніх часах, вибраний при допомозі терору. Вона є подекуди грізніша ніж індивідуальна диктатура з Макіявельським мудрим князем на чолі, бо триває віками.

Таксамо під марксизмом, який прямує до диктатури (хоч відмінна вже є пр. большевизм), не треба розуміти виключно збірну диктатуру, яку вважав сам Маркс, бо крайно-ліва диктатура може бути індивідуальна (особова) пр. Ленін, Сталін, яка є тожона з правою в своїй методі. Всежтаки праві диктатури є здатні до правління, бо ліві диктатури дотепер не виявили найменшої здібності у правлінні (московський большевизм).

4. Диктатура як шкідник людства.

Перше ми говорили, що завданням диктатора є усунути анархію в занархізованій державі, де безоглядним поступуванням, переважно терором

успокоює зворохоблену юрбу. Те робить в тій цілі, щоб безпечно і довголітно володіти. Однак, якби диктатор правив кілька літ, а потім уступив, то не мав би на совісти такого злочину, як другу анархію, якій він сам приготував ґрунт і яка не появляється підчас володіння диктатора. Інакше й неможливо тому, що кожний диктатор при владі брутальним терором робить «порядок». Вона (анархія) звичайно появляється кільканадцять чи там кількадесять літ по упадку диктатора. Напр., диктатура Людовика XIV. допровадила французьку суспільність до політичної й моральної анархії тому, що ріжними податковими тягарами, переважно з третього стану на війни і виставне життя королівського двора, довела французький нарід до бідноти і темноти, з яких він не міг вийти до французької революції. Біднота і темнота народу, як також великі довги (над 3 міліяр. фр.) були головною причиною французької революції. Однак збірна диктатура витворює політичну та моральну анархію підчас свого володіння, напр., диктатура польської шляхти допровадила Польщу не тільки до політичної анархії, але й до політичного упадку. Ріжні зради з боку шляхтичів були аж надто великі на шкоду їх батьківщині (Родзеевський, Бадені), а передусім в часі розборів, до яких долучилось ще й духовенство.

Причиною політичного упадку Польщі було здеморалізування польської шляхти, яка легковажила собі людське життя (панщина і забори чужих земель з непольським населенням), що було головною причиною політичної анархії, бо польські шляхтичі здеморалізувалися в забраних краях (про що ширше пізніше), не могли запанувати над собою пізніше в відношенні до своєї батьківщини. До того їй допомогли ренегати (пр. Виш-

невецький і ін.) zdeгенеровані осібняки, які мусіли робити зле і тому народові, з якого вийшли, щоб їм вірили ті, до котрих пристали, і тим, до котрих — пристали, бо поріжнюють обидва народи. Такий ренегат Вишневецький був великим ворогом козаків і не хотів з ними згоди, тоді коли родовиті поляки Осолінські власне бажали згоди з козаками.

Не можна твердити, що деморалізація польської шляхти була більша, як французької, але Польща тому програла, що вона мала меншини в державі, які, гноблені шляхтою, мусіли шукати визволення з неволі. Такий природний інстинкт у людини. Франція вийшла ціло, бо не мала меншин.

Дальше диктатура загальмовує поступ гуманної культури, яка є великим противником диктаторського правління, через уживання терору і то не тільки при осягненні влади, але через цілий час свого правління. Напр., диктатура Сталіна є безпереривний ряд більших або менших овочів терору.

Рівнож Гітлер не може заспокоїти своїм правлінням німецького народу тому, що поборює гуманну культуру. (Переслідування гуманіста Кавтського).

Кожна індивідуальна диктатура шкодить людству тому, що їй бракує гармонійного і рівномірного розвитку духових сил, скріпленого головними чеснотами (справедливість, поміркування, хоробрість). Брак такого розвитку духових сил знаходиться передусім у диктаторів підчас довшого правління, в яким вони стараються заімпонувати народові своїми величавими будівлями, надуживаючи при тім працівників і такі примхи являються переважно в лівих диктаторів. Напр. диктатура Сталіна в Росії примушує людей силою до надмірної праці, відбираючи їм свободу в повільних

діланнях, яких вимагає людська гідність. Використовування праці аж надто велике і воно деморалізує тому, що робітники працюють понад міру, примушувані до того урядом, для скріплення большевицької влади. (Стаханівщина і т. п.).

Правда, індивідуальна права диктатура в такому поступуванні є дещо більше поміркована, бо замість надуживань робітників, вона робить довги і тим самим руйнує народне господарство. Напр. Мусоліні своїм будівництвом малохосенних асфальтованих доріг, в краю 27% анальфабетів, є непоміркованим пляном, який вже наробив багато довгу. Асфальтованих доріг і величавих будівель Італії не конечно потрібно, коли в краю панує ще низька культура. Але то вже інстинкт пхає правих диктаторів, щоби чимсь величавим, нехай і не конечно корисним, заімпонувати народові, хоч того чіпаються й ліві диктатори.

Гітлер так само, щоби щось робити, зачав зброєння армії, а коли того було замало, зачав будувати дороги і величаві будівлі, які не приносять майже жадного доходу, але вклади великі. Зрештою, можна будувати щось величавого, безкорисного, але коли держава має надвишку капіталу. У всіх треба бути поміркованим, щоби своїм нерозумним поведінням не причинитися до руїни народнього господарства. Отже кожне поступовання мусить бути умотивоване. Пізніше пізнаємо докладно на прикладі Наполеона, в який спосіб індивідуальна диктатура (і збірна) шкодить народові.

5. Римський сенат.

Спочатку римський сенат складався з самих патриціїв. Лісту senatorів укладали цензори переважно з тих, що вже мали за собою вищі уряди, і ті були з того часу до смерті сенаторами. Тим

способом нагромадився в сенаті такий засіб політичного досвіду, що ніякий з магістратів не смів нічого важнішого почати без його ухвали, щоби не наразитися на одвічальність по впливі року урядування. Хоч сенат сам нічого не смів діяти з власного почину: міг тільки зібратися, коли його скликав котрийсь із магістратів. Одначе в дійсности магістрати були залежні від сенату. Його ухвали рішали про всі справи, коли не треба було закону. Загально обсяг ділання сенату вельми розширився: він завідував скарбовими справами, постановляв виплати, приймав чужі посольства, висилав римських послів до чужих держав, отже кермував заграничною політикою, мав нагляд над релігією і богослуженнями, ухвалював про заведення нових культів і установи нових свят.

По другій пунській війні значіння сенату зросло безмірно тому, що він причинився до щасливого кінця важкої і шкідливої війни, своїми закликами до постійности і витривалости. Від того часу сенат міг продовжувати владу деяким урядовцем. Правління сенату було чисто аристократичне, народні збори ухвалювали лише на внесення урядовців, а найвищі магістратури діставали, щораз виключніше, члени невеликого числа могутніх родів.

Саме підчас другої пунської війни створилася нова аристократія, уряднича шляхта, нобілітас. Кожний, хто дійшов до курульних урядів, вступав до неї, як »гомо новус« і впроваджував в її ряди своїх нащадків. Отже римська »нобілітас« складалася з тих всіх, яких предки мали найвищі уряди. Органом римської »нобілітас« був сенат, зложений передусім з бувших найвищих урядовців. Законом з р. 218. заборонено сенаторам і їхнім синам займатися промислом і торгівлею, а наслідком того увесь маєток могли обертати лише на закупню зем-

ських дібр. Отак nobilitas була найдостійніша частина великих земельних власників. Від другої пунської війни, щораз рідше вибрано на уряди нових людей, nobilitas щораз тісніше замикала їх у собі, відгороджена від народу недоступною для загалу новою геленською освітою, яка впливала до Риму щораз ширшим руслом з грецького Сходу.

Яке-ж було правління сенату для римського народу?

Римське селянство, знищене другою пунською війною, занепадало щораз більше. Селяни, обтяжені довгами, продавали за безцін свої ґрунти магнатам і втікали до міста, а там перетворювались у міський пролетаріят, позбавлений праці й хліба. Убуток селян, а звідси недостача жовнірів, як також збільшення числа невільників для праці на новоповсталих хуторах, які зривалися до бунтів, затривожили Гракхів, які виступили зі своїми реформами. Сенат міг запобігти зростові ворохобні, але не хотів, бо на те треба було позбутися частини надбаних маєтків, а на таке не хотів згодитися ані один сенатор.

Треба признати, що реформи Гракхів були справедливі: якби один богач мав 500 або 1000 моргів, то був би не збіднів; а надвишку можна було розparcelювати поміж збіднілих громадян. Таких багатців у римській державі було багато. Розparcelюваним полем можна було заспокоїти тисячі родин. Отже сенат завинив, бо, перше: не хотів згодитися на реформи Гракхів, друге: не хотів сам поліпшити долю популярів по виступі Гракхів до виступу перших усобиць, які перемінилися скоро в революційний переворот, якого першою причиною було соціальне лихоліття популярів, другою, непоміркована управа сенату в розширеній римській державі по першій пунській війні. (Здир-

ства сенаторських магістратів по провінціях).

Отже бачимо, що диктатура римського сенату була шкідлива для римського народу і здеморалізувала оптиматів через великий збиток і тим спричинила анархію в римській суспільності (Катиліна), довела до убожества популярів, які були головною причиною римських усобиць, що тягнулись понад 100 літ (Марій Сулля, Цинна, Цезар, Помпей).

Брати заслуги римського сенату для римської держави тому, що сенат урятував її перед анархією (Ціцерон проти Катиліни) і боровся проти диктатури, розуміється, індивідуальної (Катон Молодший і Брут, поборювали диктатуру Цезара) є невірне, бо в тому випадку сенат нічого не поміг римській державі, бо сам спричинив ті нещастя; адже не хотів згодитися на реформи Гракхів; а такі мужі, як Ціцерон, Катон Молодший, Брут, які боронили сенат, тобто римську шляхту, мають **малу** заслугу, бо вони не боронили бідного народу (популярів), але шляхотські вільності (оптиматів). (Подібність із польською шляхтою, яка невагалася жертвувати добро держави, щоб тільки оборонити свої вільності, не простого народу, який стогнав у шляхотському ярмі).

Коли йде про точність (правду), то доля простого народу покращала за Цезара, бо він знав, чим пошкодив сенат народові, який підірвав диктатуру сенату. Атжеж і сенат міг був поліпшити долю народу, але не хотів. Римську суспільність треба було ще довго усвідомлювати, щоб вона зрозуміла, що Цезар і їй відібрав волю, хоч правду сказати, вона не мала волі й за сенату. Але суть у тім, що проти сенату вона виступала, а йшла за Цезаром. Вона покищо на тім не розумілася; розуміла це тільки шляхта і тому шляхта

боролася проти Цезара, а убогий нарід стояв за Цезаром.

Минувшина сенату до кінця другої пунської війни була плюсом для римської держави. Всі здобутки, які одержала римська республіка до кінця другої пунської війни мусить завдячуваги переважно сенатові. Від кінця другої пунської війни мінуси зачали брати верх і в часі виступу Гракхів наступило розчарування з управи сенату. Сенат виступив проти реформи Гракхів і тим наразив собі римських популярів, які від того часу воюють зі сенатом до кінця його правління т. є. до устійнення цісарства. Отже всі здобутки, які осягнула римська республіка за управи сенату пішли на марне. По диктатурі сенату прийшла диктатура цісарів, яку прийнято на останку з радістю, як спасення з заколоту й обезпечення порядку і спокою.

Коли не будемо брати під увагу Цезара, який був подібним прихильником популярів, бо він тимчасово сприяв бідному народові, використовуючи для своєї диктатури нерозум і несправедливість сенату в поведінці з популярами, то Гракхів мусимо вважати за дійсних добродіїв народу, бо вони намагалися допомогти бідноті, як праві громадяни, які знали в чім криється катастрофа держави. В тім випадку мусимо відчути більшу пошану до Гракхів, оборонців бідного народу, як до Брута, убивника Цезара, бо Брут боронив волі сенату, себто римської шляхти, а не популярів, нарід. Убиваючи Цезара, Брут не мав на меті зволити популярів, бо він до них не належав, але ратувати самоволою сенату, римську шляхту, до якої й він належав, а яку Цезар ігнорував. Бо коли Брут вважав за свободу народу факт, що згинув диктатор, то треба розуміти, що ту свободу

мала мати групка шляхти, яка творила найбільше 5% цілого населення римського народу, решта була в неволі, бо терпіла великий недостаток. Через те, не можемо вважати заслуженими для римського народу ані сенату, ані його визначних мужів, які належали до нього і брали його в оборону.

Гракхи хотіли знищити панування сенату, шкідливе для державного організму. Бо коли римська шляхта боронила вільности республіки перед індивідуальною диктатурою Цезаря, то під тими вільностями не треба розуміти вільности римського народу, лиш шляхти, яку творили сенатори і нововступаючі в шляхотський стан.

Диктатура польської шляхти (як римського сенату) боронила свої вільности (не вільности цілого народу), свої багатства, щоби не зменшилися їхні розкоші, яких за ніяку ціну не хотіли позбутися навіть за втрату державної незалежности. А генеза польської шляхти була менше більше така, як римського сенату, — як римський сенат складався з патриціїв і родин, яких члени займали високі уряди, так польська шляхта складалася старих шляхотських родів і з пізніше іменованих шляхтичів, які походили з простого роду, а відзначилися на війні, в науці і т. д. Багато шляхтичів походило з селянського чи там з міщанського стану, бо різні льокаї, які служили вірно своєму панові - шляхтичеві, добивалися від нього шляхотського титулу, що їй діставали. А робилося це переважно по українських землях, де поляки емігранти соромились фізичної праці, коли була панщина, хоч і з українців творилась подібна шляхта, які чимнебудь причинились до піднесення польської культури. Не дивно, що при виборі ко-

роля Августа Понятовського зіхалось аж 40000 шляхтичів і це ще скупе число. (Міщани і селяни не мали голосу). З такою масою шляхти король не міг дати собі ради і мусів робити так, як вона казала, а не як би вимагали справедливості і добро народу (держави). Отже король, який був елекційним володарем, не диктував польській шляхті, але польська шляхта диктувала королеві. Тому панування польської шляхти було шкідливіше для Польщі, як панування римського сенату для римлян. Бо диктатура польської шляхти doprowadила Польщу до упадку, а сенат лише до упадку республіки.

Коли говорять про свободу в польській державі до розборів, то це відноситься лише до шляхти: що було вільно шляхтичам про те селянам і рільникам, а навіть міщанам трудно було мріяти.

Щойно по першому розборі усвідомила собі шляхта, що її кількасотлітнє володіння було хибне і ухвалила конституцію 1791 р., до якої приневолена її французька революція; але те все було запізно, бо розбірники не хотіли допустити до тривалого ладу в Польщі.

6. Цісар Наполеон І.

Панування Наполеона записалося на сторінках історії людства тим, що вказало, яка фатальна роля особи в суспільно - політичних відносинах, коли вона не має гармонійного й рівномірного розвитку духових сил. Тому конечним приглянутися діяльності Наполеона, щоби ствердити шкідливість його володіння в розвою суспільного політичного життя, як також, що було причиною його упадку, чи він міг володіти над людським життям, як приписували грецькі софісти і пізніші теоретики.

Наполеон (родом корсиканець), у хлопячих лі-

тах вихованій в патріотичному дусі, думав навіть про боротьбу з Францією (по скінченні військової шокли в Бран). В школі можна було завважити його пізніші стратегічні здібности, бо в проводі учнів (забаві) все визначався відвагою, хитрістю й підступом, які в боротьбі з противником мають вирішне значіння. Зате з відвагою звичайно не йде в парі тверезість, поміркованість (про що скажемо пізніше). Тимто можна твердити, що Наполеон не був здібний правити державою, бо йому бракувало тверезости, а з нею сили характеру, того збору умовно тривалих диспозицій, що кермують волею кожної людини.

Коли уряд викрив змову проти Франції на острові Корсиці, відібрав йому рангу старшини. Наполеон зауважив своє прикре положення, зре-зигнував з італійського патріотизму, вернувся до Парижа, де йому пощастило здобути той самий ступень старшини, з яким серед бурливих обставин революційного часу авансував дуже скоро, і вже в 25-му році життя був іменований генералом.

І так з італійського патріота зробився ренегатом і як чоловік у чужому середовищі, мусів робити зле, а воно вийшло на шкоду не тільки італійцям, але також французам та іншим європейським народам.

Тепер варта приглянутися його душевним хибам, які довели його до упадку, а європейську суспільність до руїни.

Заки людина дійде до повного розвою, половина духових сил (розуму, чуття, волі) в дозрілім віці, переходить періоди вроджених їй відруків, інстинктів та гонів, які мають велике значіння для психічного розвитку. Відрухи відбуваються під впливом хвилевого подразнення, напр. коли на-

близити скоро предмет до ока, повіки самі замикаються. Такі відрухи звичайно діються (повстають) проти нашої волі.

Інстинкт — це здібність доцільного ділання безсвідомости ціли. Пр. пташка будує гніздо доцільно і складно, хоч того не вчилася. Пес пливе доцільно і складно, без свідомости своєї ціли. Людина інстинктовно тре очі, коли щось туди впаде, нагло відскочує, коли побачить пса, що хоче на неї кинути́ся і т. п.

Звірята мають інстинкт, люди інтелігенцію; і в людей являються інстинкти, але вони в них ни́діють поволі, залишаючи місце веденій розумом волі.

Гін є так само несвідомим психічним явищем. Це диспозиція відчувати деякі почування та бажання, яка виступає періодично, що якийсь час, пр. гони відживлювання, забави, руху, знання і т. д.

Загально вони дають можливість чоловікові достроїтися до життєвих обставин, заки цю задачу перебере на себе воля, кермована свідомим своєї ціли розумом. Всякий розвиток як інтелектуальний так фізичний, знаходить у них свою вихідну точку. Тому інстинкти та гони з нахилами являються і в дорослім віці, як додаток до головних духових сил, і через те прибирають виразну акцію в людей з нормальним розвитком духових сил (пр. пристрасти, які роблять з розуму повільне оруддя бажання, до курення, пиття і т. д.), як також у людей геніяльних, жадних власти та слави пр. Олександр Великий, Карло XII., Наполеон і т. д.

— — — — —
Пригляньмося головним духовим силам людини.

Розум — це здібність, розсліджувати і від-

творювати тайни зовнішнього і внутрішнього світа, який сягає поза нашу свідомість, як також приготувати й упорядковувати справи до того часу відомі.

Вищим ступнем розуму є талан. Це тільки, що репродуктивний розум, який вимагає пильності і працьовитості (вищий ступінь праці).

Найвищим ступнем людських здібностей є геніяльність. Є це найвища комбінаторійна талановитість получена з вибриками фантазії, або є то здібність, яка творить самостійні комбінації з працьовитістю мозку, які моментально переходять у свідомість при участі фантазії. Щоби геній стався продукційним мусить фантазія зреалізуватися, щоби принести людству такі твори як наука, література, мистецтво. Напр. Стіфензон, винахідник льокомотиви, говорив своїм знайомим (перед винаходом льокомотиви), що він винайде машину, яка буде їхати без коней. Воно виглядало на фантазію, але Стіфензон віддав свою фантазію критиці і його геній був завершений, бо фантазія зреалізувалась. Таких прикладів можна подати багато пр. самохід, літак і т. д., які тому, 100, 200, літ були фантазіями.

Щоб геній був продукційний, мусить фантазія зреалізуватись, а крім того мусить виказувати знання, витривалість, поміркованість, мусить мати вироблений спосіб думання і поступування, бо в противнім разі його фантазії стануться безвартними. Це побачимо на прикладах з Наполеонської доби.

Щоб людина могла провадити гармонійне своє життя, мусить визначатися гармонійним і рівномірним розвитком головних трьох духових сил: розуму, чуття і волі (поодинокі мало вартних).

Як бачимо, то найвищим проявом людського

духа є розумне думання, яке походить від розуму, як такого, що досліджує тайни світів при допоміж інших духових чинників.

Другим виявом людського духа є почування, які тоді творять етичну вартість, коли підлягають розумові, бо нормальний стан людського духа є найкращий тоді, коли розум, почування і воля гармонійно і рівномірно співділяють себто, коли розум панує, чуття (почування) йому підпорядковується, а воля — третій вияв людського духа — є їхньою слугою.

Отже воля — це приготування ділання особи в майбутності. Вона появляється в бажаннях людини, які при відповідних умовах доводять до рішень, постанов. Бажання й постанови або рішення мають своє джерело в почуваннях. Воля само собою є маловажна (як і розум), бо нераз спокушує людину з сильними гонами до неправди й насилля, а через те людину на життєвій дорозі стрічає нещастя. Те відноситься до «свобідної волі» — це незнання мотивів свого поступування. Однак детермінізм каже, що наша воля з konieczністю приданих мотивах мусить іти в напрямі вказанім відношеннями їхніх сил. Отже детермінізм витручає меч справедливости з руки юстиції. Індетермінізм каже, що рішення нашої волі може бути таке або інакше, що наша воля не є звязана мотивами з konieczністю. Отже ми є свідомі свого вибору.

Але щоби дійсно наступила рівномірна й гармонійна згода головних духових сил, мусить досконала людина мати принайменше три головні чесноти (крім розуму, який входить в склад духових сил): поміркованість (тверезість, розсудливість), витривалість (відвага, мужність, сила), і

справедливість (правда), які є конечні для зміцнення духових чинників в їхньому діланні.

Велику роллю грає в житті людини поміркованість (розсудок, тверезість) себто здорова рівномірність і постійна рівновага в комбінуванні й розв'язуванні справ, які належать до майбутности. Тому поміркованість, розсудок є ідентична зі здоровим людським розумом. Без неї, всі три духові чинники (розум, чуття, воля) не співділяють гармонійно і рівномірно. Отже коли вони не співділяють, то значить, що людині бракує поміркованости.

Поміркованість (розсудок) і геніяльність не противорічать собі, але рідко коли трапляються в одній особі. Цим саме вияснюються невдачі політично - військових геніїв, яким переважно бракує поміркованости, щоб могли добре скомбінувати майбутність для себе і народу, яким проводять пр. Олександр Великий, Ганнібаль, Карло XII, Наполеон і ин.

Коли поміркованість тримається середини, щоб годими два екстрими, то геній дуже часто ділає односторонню з крайнім таланом, дуже часто з фантазійними вибриками, а фантазія може зреалізуватися без розсудку поміркованости, але потребує критики.

Навіть получення таланту з генієм не так часто трапляється, щоб вони разом ділали до спілки, коли діяльність генія є більше активна, бурлива і все змагає ще в незнане, то діяльність розсудку є спокійна, пасивна і обмежується тільки до пізнаного, намагається його утривалити, щоб воно принесло людству якусь користь.

Тому поміркованість має велике значіння в людському житті і без тої чесноти людина не може дійти до якоїнебудь мети.

Другою важною чеснотою є витривалість (сила, відвага). Вона проявляється тоді, коли люди є захоплені сильними почуттями, але коли вони підчиняються розумові, то в противному випадку нічого з того не вийде. Є почуття слабші, є сильніші і від них у першу чергу залежить перебіг переломових суспільно-політичних подій, хоч не менше їхнє значіння у щоденному людському житті. Тому то витривалість є призначена до боротьби зі щоденними людськими невзгодинами, серед яких приходить ся людству зводити боротьбу за розвій, як матеріяльної так духової культури. При допомі силі характеру розум відіграє першорядну ролю в досліді наукових річей (геній, що береться до досліді наукових річей, му- сить мати до допомі розсудок), без якої він взагалі не мав би змоги щонебудь виконати, бо чоловік при наукових дослідах не міг би відтягнути себе від усяких особистих приємностей і посвятити себе для добра загалу.

Накінець велику вагу має сила в поборюванні «свобідної волі» — похоти, яка бунтується проти розуму. Сила не може ділати без поміркованости. Без сили характеру (збір умовно тривалих диспозицій, що кермують волею чоловіка) воля заводить людину в безвісти. (Така історія була з Наполеоном, як і з численними іншими воеводами).

Третою головною чеснотою є справедливість. Вона тоді займає визначне становище в людському житті, коли кожний чинник душі сповняє назначене йому завдання, тобто справедливість наказує дати кожному те, що йому належить ся, отже те, чого вимагає гуманна культура. Тому справедливість виконує важну службу (функцію) в поборюванні природнього права (право сильного) і люд-

ського права (створене чоловіком після своєї вподоби, для власного, неморального використання), як одно так друге право є непрактичне в розвою гуманної культури і цивілізації.

Не є справедливо, коли сильніша (з природи) Італія, напала слабшу Абісинію і її поневолила. Навпаки, справедливість ставить вимогу, щоб Італія не мала права нападати на Абісинію без найменшої вини з її боку, на те не дозволяє гуманність, яка послугується справедливістю. Як бачимо на останньому прикладі, то кожний чинник душі не сповняє назначене йому завдання, бо воля взяла верх і тим самим розум лишився по заді, а така негармонійна гра духових чинників у Мусолінія може погано закінчитися. (Пр. Бісмарк). Мусоліні послугувався детермінізмом, покладаючи на „*vis maior*“ чинників, які приневолили Мусолінія в Італії, напасти на Абісинію.

Дальше побачимо, як виглядала справедливість Наполеона як сильнішого супроти слабших і як він з тим всім закінчив.

Пригляньмося духовим силам Наполеона, щоб ствердити, чи Макіявельський мудрий князь може верховодити людьми самовільно чи ні.

Духові сили Наполеона були в непорядку. Між ними не було гармонійного й рівномірного співвідання тому, що головні чесноти слабо їх скріпляли, бо й ті, одні слабо ділали (справедливість), а других майже цілком бракувало (поміркованість). Брак поміркованости в Наполеона стверджує, що психічні явища (інстинкт, гони з пристрастями), які попереджують головні духові сили, не зникли і не передали своїх завдань волі веденій розумом. Тому Наполеон належав до сильних пристрастників, яким бажання та жадоба слави запоморочує розум чи там тверезість.

Возьмім кілька прикладів, щоби potwierдили брак поміркованости в Наполеона.

Похід Наполеона до Єгипту (1798), щоби відірвати Англію від Індії; був непоміркованим пляном, бо коли Наполеон воював в Єгипті і Сирії, коаліція воювала з Директоріятom в Європі і відносила перемоги, які були мінусом для Франції. Наполеон невдявши Англії нічого в Єгипті, вернувся до Європи, і по короткій війні, заключив мир в Ам'єн, в яким Англія зобов'язалася звернути Франції острів Мальту. Тим мотивується брак помірковання у Наполеона, бо він міг наперед обдумати, що як він буде воювати в Єгипті, Англія збере коаліцію і буде воювати з Францією в Європі. І в дійсності так було.

По мирі в Ам'єн Наполеон спертий на могуче військо, вправлене в численних боях, розпочав отверті забори. Забори були численні, а тому Англія не вважаючи на упізнання Наполеона, не хотіла звернути острів Мальту. Розпочалася третя коаліційна війна, в якій Наполеон відносив перемоги. Вони приносили тимчасовий мир, а потім дальше починалася воєнна епопея, яка підривала чим раз більше могутність Наполеона.

Похід Наполеона на Москву 1812. не міг удалися, як і похід до Єгипту. Бо як підчас походу до Єгипту коаліція воювала з Францією в Європі, так підчас походу на Москву, коаліція приготувляла свої сили до боротьби з Наполеоном, знаючи, що його сили будуть знищені в тім поході, тим більше, що до такого переконання міг дійти навіть пересічний чоловік зі здоровим розумом. І дійсно, німці перехитрили Наполеона в політиці, удаючи неутральних зібрали військо й в битві під Липськом нарешті перемогли його.

Поворот Наполеона з острова Ельби доказав,

що в нього був повний брак розсудку так, як в отвертих зборах по мирі в Ам'єні, щоб знищити Англію погромом Європи.

З поданих прикладів бачимо, що Наполеонові було брак розсудку, що є ідентичний зі здоровим розумом. Бо дуже слабо діяв він в поході до Єгипту й Москви, а майже цілком бракувало його в отвертих заборах по мирі в Ам'єні й в повороті з острова Ельби.

З отвертих заборів після миру в Ам'єні не мали користи ні Франція, ні коаліція, бо вони довели до кровавих війн в Середній Європі, а ті нищили обі сторони.

Те саме завважуємо після повороту з острова Ельби до Парижа, щоб ще раз боротися з Європою. Бо хочби навіть Наполеон був виграв битву під Ватерльо, то війна була б тяглася ще кілька літ і Наполеон мусів був би впасти, бо Франція, вичерпана довгими війнами, не була би вже довго воювала.

Ці факти доказують, що Наполеон упав унаслідок браку поміркованости в політиці, бо діяв, як п'яний під впливом сильних почувань і сильної похоти, що запоморочили його розум.

Але тими самими фактами, як і багато іншими, можна доказати, що Наполеон був воєнним генієм.

Отже, геніяльність (як вже сказано) — це найвища комбінаторійна талановитість, получена переважно з вибриками фантазії. І якраз таку геніяльність мав Наполеон.

Візьміть кілька прикладів, щоби потвердити воєнну геніяльність Наполеона.

Перехід Наполеона через провал св. Бернарда відбувся досить добре. Наполеон, на диво всім, станув у північній Італії з малими втратами в вій-

ську, що дуже дивувало різних воеводів, бо комунікаційні засоби, як на ті часи, були непригідні. Коли в битві під Леняно Наполеон побачив ворожі піхотні сили, велів своїй кінноті затрубити, щоб налякати ворога й кинутися на нього. Перелякана ворожа піхота почала утікати, бо не знала сил ворога. Битва під Леняно була виграна.

Перехід Наполеона через провал — це фантазійний плян. Наполеон комбінував, що в Альпах є провал можливий до переходу. А що справді так було, тож фантазія стала дійсністю. Ало могло не бути переходу й фантазія була б не здійснилася — і в тім випадку геній Наполеона виявився би був непродуктивним, цебто не був би собою.

В битві під Леняно французька кіннота могла натрапити на холоднокрівну, відважну австрійську піхоту, що могло знищити кінноту і Наполеон був би війну програв. Але тому, що австрійці зачали втікати, Наполеон битву виграв. Геній тут був продукційним, бо фантазія здійснилася (зреалізувалася). Навпаки, під Ватерльо холоднокрівні англійці цілий час відбивали шалені напади французів і тому Наполеон битву програв. Наполеон не програв битви внаслідок чистого припадку, але внаслідок власного нерозуму. (Такий припадок міг бути в переході через Альпи, якби Наполеон був натрапив на непрохідну запору). Бо случайний припадок є тоді, коли людина має запаморочений розум або коли розум є пасивний в діянні. Рівнож стихійні випадки можуть спричинити случайний припадок. А коли Віктор Гюго доказує, що власне припадком Наполеон програв битву, бо не провірив терену самий, але здався на інформації селянина, кинув у рішучий мент бою кінноту, а вона в розгоні на ворога вся проїхала в глибокому рові, що на нього натрапила на дорозі — то власне це є

нерозум Наполеона. Бо він міг сам перевірити терен.

Тому на здійсненні фантазії полягає геніяльність переважно кожного полководця.

В кожного геніяльного полководця є дуже замітна сила (відвага, хоробрість). Одначе це не значить, що кожний геніяльний полководець є сильний, як тигр або лев. Та відвага-сила проявляється у зміцненні його душевних чинників.

Відвага, сила рідко коли виступає в геніїв, як окремий чинник. В Наполеона дасться вона помітити в повороті з Єгипту до Франції, де він досить відважно й холодно плив поміж англійськими кораблями Середземним Морем, де дуже легко могли його зловити. Не меншу роль грала вона в Наполеона в його повороті з острова Ельби до Франції, як також в переході через провал св. Бернарда в Альпах. Зрештою, вона виступає, як додаток до поодиноких душевних чинників, де героїчні вчинки виконують генії під впливом почувань (імпульсу), а не холодно, опановано й обдумано. Пр. гарячі й сильні почування, як рівнож »свобідна воля« опанували Наполеона може найсильніше по мирі в Ам'єні, коли він без надуми приступив до явних заборів, які спричинили третю коаліційну війну, але не безпереривний ряд воєн аж до віденського мира. Зрештою в континентальній ब्लюкаді, в поході на Москву, як також в повороті з острова Ельби до Парижа, всюди в Наполеона виступають на верх сильні гарячі почування і »свобідна воля«, які захопили Наполеона до того степеня, що він загубив мотиви своєї поведінки.

Щодо справедливости, то вона була дуже скупа в Наполеона. Наполеон робив тільки тим народам справедливість (і то позірно), яких потребував, а які не багато від нього потребували. Пр. поляки,

по третім розборі, були би вдоволилися навіть малою державою, аби тільки її мати. Бо багато Наполеон не любив давати. Правда, що тут ішло про вільності польської шляхти й тому Наполеон мав на це деяку увагу, бо про вільності нижчої верстви навіть сам Наполеон не дбав, бо зараз показалося, які корисні реформи полишив по собі. Як виглядала справедливість Наполеона супроти найвірніших йому народів (пр. поляків), видно з того, що коли треба було вислати військо проти збунтованих чорних народів на західно-індійських островах, то вислав переважно меншини і то головню поляків на жир пропасниці.

Таких прикладів можна подати більше, а всі вони доказують хитку справедливість супроти поневолених народів (накладання контрибуцій на поневолені народи, а навіть на італійців, з яких походив, характеризують його, як неправого чоловіка, який мусів зійти з точки гуманности).

Як бачимо, Наполеон з таким станом духових сил не міг інакше закінчити. Брак тверезости дався відчутти в нього малющо не вповні. Тому його геній не був отриманий з розсудком в одній особі. Скорше в нього можна було завважити сполуку таланту з генієм. Доказує це його праця внутрі держави між миром в Ам'єні й третьою коаліційною війною: він зробив порядок як у скарбі, так і в адміністрації, пізніше зруйнували його цілком непотрібні війни.

Однак годиться зазначити, що брак розсудку в Наполеона відноситься тільки до великих справ. Бо в буденних справах він усе таки мусів мати якусь поміркованість, інакше він мусів би бути божевільний. Навіть можна в нього завважити поміркованість у геніяльних потягненнях, тільки що

вона не виявилася в відношенні, відповіднім до розміру задуманого (чи початого) діла; тому та поміркованість була в нього майже непомітна.

Тимто його первісні психічні явища (відрухи, інстинкти та гони) не зниділи цілком. З загального перебігу життя Наполеона можна було завважити, що він був великим пристрасником і під тим оглядом перевищав його тільки Олександр Великий, який дуже часто попадав в божевілля (убивство Кліга). Відрухи, інстинкти та гони повинні знидіти, як несвідомі, необдумані, а на їх місце повинні з'явитися розум, чуття (почування) та воля, коли люди мають нормально проводити своє життя і змагати до добра. Бо чоловік не може бути свідомим свого діяння, коли його понад міру опанують інстинкти та гони чи там пристрасті, прикметні звіринному світові. Коли чоловіком заволдіє така пристрасть, він нещасливий ціле своє життя: звичайний громадянин сам, а що найвище його родина, але коли така пристрасть (за славою, за властю) захопить військово-політичного провідника, то через нього терпить ціла суспільність. Пр. Людовик XIV., Карло XII., Наполеон і ін. Тому, коли пристрасть опанує військового генія, то значить, що йому брак розсудку, який є ідентичний зі здоровим розумом. Отак психічні явища (відрухи, інстинкти та гони) є тільки додатком до головних духових сил і при їх гармонійнім та рівномірнім розвитку грають вони підрядну роль. Але коли чоловіка опановують почування і воля з пристрастями, він мусить упасти на дорозі, не дійшовши до цілі. Тому не дивно, що Наполеон упав.

Коли хтось поставить питання, які овочі принесла військова диктатура Наполеона європейській

супільності (хочби й французькій), то можна відповісти, що дуже скупі. Хіба не один мав ту приємність, що був членом армії великого воєнника. Всі його заслуги були майже безкорисні. Задумана ним велика політика, не вдержалася навіть у ролі малої і зникла цілком з обличчя Європи, як тільки замкнулись очі того невдатного комбінатора. З тих великих війн, вийшла Франція гірше, як стояла перед революцією. (Франція втратила навіть ті землі, що їх мала за Людовика XIV.). Ціла Європа димилася від надміру пролитої крові. Його теоретичний ідеалізм не перетворився в практичний реалізм; Наполеон хотів знищити старий державний устрій, а на його місці збудувати новий, створений ним з дуже малими змінами всередині, але під зверхністю Наполеона. Т. зв. революційні кличі, що їх Наполеон мав розносити по Європі, не мали бути дійсними, бо вони були вбиті введенням військової диктатури Наполеоном 1799. Отже революція тривала тільки 10 літ, а за диктатури Наполеона вона вже не існувала. Але йому здавалося, що він продовжує революцію, бо проти нього воювала ціла Європа. Наполеон зрештою був таким диктатором, як Цезар у старинній історії, Бісмарк, Муссоліні, Гітлер в новій, які зачинали будову диктатури з убогими, а продовжували і кінчили з багатими. На гуманні кличі, які тоді лунали по Європі (Руссо, Вольтер і ін.), Наполеон не звертав уваги. Ріжні барони, графи, князі, ним іменовані, не належать до гуманних поступовців. Шляхта жила за Наполеона вигідно, але бідному народові не зовсім добре поводитись. (Муссоліні і Гітлер, таксамо дбають про вбогий нарід, бо будують їм асфальтовані дороги, щоби могли легко ходити. Жебраків така диктатура з крайнє правим напрямком мусить мати, бо вона не хоче

завести гуманну культуру, бо тоді не була би диктатурою. Таких жебраків є повно в Італії, хоч магнати мають десятки тисяч гектарів поля. То саме діється в Німеччині, чи в інших краях з диктаторською управою).

Тому то все, що хотів зробити Наполеон, виглядало на нездійснену фантазію і нею лишилося надалі в історії. Стільки поплило крови на європейських полях, засіяних людськими трупами і то для загонистих примх одного чоловіка, який ділав як божевільний проти духа історії. Наполеон не впав через зраду, або через примхи щастя, але через власний нерозум, а ще більше через непоміркованість.

Не є правдою, що Наполеон хотів завести добробут європейським народам. Він прямував до добробуту у Франції, бо він мав зміцнити його диктатуру, але той добробут, осяганий брутальними засобами супроти інших народів, так, що ріжними здирствами підданих доводив до повстання. В тому випадку він не мав на увазі гуманної культури, яка поборює брутальність взагалі.

Не можна сказати, що Наполеон уживав надто звірських, брутальних способів проти своїх ворогів. Він мав ріжні примхи, але у своїм поступуванні супроти своїх противників не був одностороннім. Загально можна його схарактеризувати, як неспокійну душу, яка, маючи сильні пориви, в своєму прямуванні бється між стінами в темряві, але не може знайти виходу і через те досі буде битися між затишними стінами, доки не закінчить свого існування. Точніше: Наполеон мав сильні почування й сильну волю, але слабкий розум, чи пак розсудок і тому мусів так погано закінчити, накоївши людству багато лиха.

Для загалу цікаве, що теорія софістів, як та-

кож пізніших теоретиків про обожання сильного надчоловіка провалилася. Ця теорія є тим самим фатальна. (Фаталізм є детермінізмом на велику скалю, детермінізм є фаталізмом на малу скалю). Вона є тимчасовою появою в реальному світі тому, що проба може найсильнішого чоловіка в історії людства, накинути свою волю цивілізованому світові, провалилася.

Ще до нашого часу майже не траплялося в історії людства, щоб воєнні генії були вповні розсудні, помірковані й тим самим підпомагали гуманну культуру, тобто, усували суспільні труднощі в цілості, — як вони це обіцяють перед досягненням диктатури. А вони мають найкращі нагоди до того, бо мають армії в руках. Не будемо вичислювати таких, як Олександр Великий, Ганнібаль, Цезар і ін., бо то було старовинне й тоді було слабе розуміння гуманности. Але берім у нових часах такі одиниці, як Людовик XIV., Фридрих Великий, Наполеон і ін., то всі вони були без поміркованости, з виїмкою одного Фридриха Великого, який зі своїх політичних зобов'язань вийшов доволі помірковано, але йому помагали політичні обставини.

Така сама історія є не тільки з воеводами, але й з політичними провідниками (в характері геніїв). Однак політичні генії є більше помірковані в своїм фаху, може тому, що вони не мають до діла з військом і тому більше бояться ризикувати, як це роблять військові генії. Всежтаки можна завважити досить значний брак розсудку в політичних геніїв. Згадати б такого слабо-поміркового Бісмарка, який відіграв визначну ролу в історії Європи. Брак поміркування довів його до упадку, бо видані ним неморальні закони зробили його

го непопулярним навіть серед агресивно-вихованих німців. Його агресивна політика супроти сусідів накоїла чимало лиха самим німцям (війна з Данією, Австрією і Францією, забір Альзасії і Лютарингії, дипломатичний погром Росії на берлінському конгресі). Заборча політика Бісмарка народила німцям багато ворогів (Франція, Росія і ін.). Німці відчули це у світовій війні. Двигнений великий промисл Бісмарком і німцям пошкодив: шукання збуту товарів за границею і розріст населення понад міру, чого не було б, якби не було такого промислу. (Про те буде мова пізніше). Навіть самого цісаря Вільгельма II. зразили такі внутрішні тертя, як з католиками, соціялістами, поляками.

В наших часах слідами Бісмарка йде Мусоліні — (старий макіявелізм). Хоч не місце тут про- рочити, як закінчить Мусоліні, але можна споді- ватися, що може гірше, як Бісмарк, тимбільше, що з його поміркованістю справа стоїть куди гір- ше, як з Бісмарковою. Виховання італійського на- роду в воєнно-агресивному дусі, як також заохо- чування його до надмірного множення, як на ба- гацтво італійського півострова, це великий злочин для суспільства, бо надмірні народини виклику- ють неморальність, що впливає з бідноти, коли родина не може виконати завдань матеріальної культури супроти своїх дітей, якої вимагає гу- манна культура, а пізніше, коли нужда дійде до найвищого ступня, починаються розрухи, чи пак революція.

7. Значіння одиниці в суспільному житті.

Відношення одиниці до суспільности має для соціології першорядне значіння, коли вона (оди- ниця) не попадає в крайний індивідуалізм, пра-

вий, або лівий (Мусоліні, Сталін), бо тоді тра-
 тить деякі з головних чеснот (тверезість, справед-
 ливість) і тим самим шкодить суспільному жит-
 ті. Навпаки; коли геніяльна, чи тільки талановита
 одиниця викazuje гармонійний і рівномірний роз-
 виток духових сил, скріплених тверезістю і спра-
 ведливістю і ін., вона має велике значіння в со-
 ціальному розвитку для добра загалу, пр. Вашин-
 гтон, Масарик, Стівензон, Едізон і ін. подібні гли-
 бокі мислителі і винахідники. Тому неможливо
 виключити психічного моменту з науки про інди-
 відуальність: ми мусимо старатися конечно про
 спеціальне виховання та розвиток одиниці, щоби
 вона допомогла суспільности своїми надзвичайними
 здібностями, бо впливу окруження і досвіду ще
 мало; що для суспільства шкідливі ті, що попада-
 ють у крайний індивідуалізм, про те ми говорили,
 бо тим самим вони обнижують значіння окружен-
 ня. Крайні індивідуалізми поріжнюють окруження
 і тим самим не дають можности творити правих
 і етичних ідей, пр. тим мотивується безхосенність
 макіявелізму і марксизму, найправіший і найліві-
 ший — бігун суспільного життя. І так правий
 не може погодити лівих з природи свого інстинкту
 та пристрастей, а лівий не може погодити правих.
 Тимто, щоб погодити загал, мусить панувати на-
 прям гуманної культури, а не односторонність.
 Бо односторонність (багатих) можна й погодити
 крайно-правим напрямом, а односторонність убо-
 гих крайно-лівим. Тому самотійність нашого «я»,
 його відокремлення від загалу, є чистою фікцією.
 Бо чоловік, який живе серед суспільства, є за-
 лежний від окруження, від соціальних інтересів,
 до котрих мусить пристосуватися, бо без такого
 соціального окруження він знидів би.

Тому для викорінення егоїзму велике значін-

ня мають провідні одиниці, які займаються розвитком гуманної культури, працюючи в поодиноких суспільних організаціях. Бо талановиті одиниці, які працюють для розвитку гуманної культури, захоплюють широкі маси народу і мають нераз великий успіх, хоч проти них виступають капіталістичні класи, які ненавидять гуманну культуру, тому, що вона вкорочує їхні розкоші. Навпаки, їх ненавидить людство, коли такий геній шкодить йому, руйнуючи навіть ті здобутки, які здобули його попередники (Наполеон), хочби він і розбив стару, монотонну одностайність і створив нові права й ідеали — під кутом гуманності фальшиві, як це дійсно зробив Наполеон. Бо коли б такий геній Наполеона хотів працювати в користь гуманної культури, був би зробив багато корисного для людства, бо він мав таку силу, що міг би був дуже легко погодити два екстреми (найбільшого багатства і найбільшої нужди) про що він мріяв, але через брак розсудку в нього (і взагалі гуманного виховання), опанувала його пристрасть і його геній згубився в фантазмах.

Не вважаючи на те все, не можливо погодитися з думкою, щоб індивідуальність була фантазією в соціальному житті, коли поодинокі егоїстичні індивідуальності, які працюють на соціально-політичному полі, шкодять суспільству в змаганні до гуманної культури. Правда, вони попадають у крайній індивідуалізм, що його розвивають остаточно в анархію, яка нищить суспільне життя, коли таких одиниць (неконежно геніяльних, бо можуть бути талановиті), знайдеться більше і кожний хоче досягнути найвище становище в державі (диктатура). Але суспільність може й тоді творити здоровий і добрий елемент, коли кожна одиниця буде намагатися створити з себе сильну інди-

відуальність. Бо коли загал одиниць не силкується того зробити, цебто не старається створити сильної індивідуальності, а тим самим стає байдужим, пасивним в політичному житті, тоді диктатор має добрі умовини для захоплення становища в державі. Правда, таке розумне виховання (усвідомлення) народу творить добрий елемент для держави, але не має змоги правити державою на якого становище потрібно визначних одиниць, які визначаються вищим ступенем творчого розвитку.

І в тім випадку геніяльні одиниці мають велике значіння в розвою як духової, так матеріальної культури, коли вона містить у собі гуманні ідеали, до яких змагає благородна людина.

Тому завданням держави є дбати про те, щоби найліпші і найспосібніші одиниці займали важні уряди, бо тільки тоді наступить сильна організація злучених живих сил на службу етичних ідей і правдивого, гуманного виховання.

IV. ЯКІ ОБСТАВИНИ МОЖУТЬ ЗНИЩИТИ ОСНОВУ ДИКТАТУРИ?

1. Що таке держава та які її завдання?

Ми знаємо від Аристотеля, що чоловік з природи соціальна істота, і що він силкується в своєму житті належати до якогонебудь альтруїстичного звязку (той інстинкт є вже розвинений у звіринному світі). Та чоловік як видосконалена істота, не вдовольається лише альтруїстичним звязком, але заходиться коло утворення здорової організації (громади, округи, і т. д.) для безпечнішого і ліпшого ведення людського життя (ті організації є ще замітні в звіринному світі, пр. громадами жи-

вуть азійські слони, 30—200 разом). По утворенні нижчих ступнів організацій твориться найвища форма організації суспільства, т. є держава (до того звіриний світ нездібний). Отже держава це найвища форма організації суспільства, яка ділиться на поодинокі підорганізації, в яких містяться господарчі організації, потрібні для ліпшого і догіднішого ведення людського життя. Заможність держави залежить від рівня освіти її громадян, щоби могли добре розвивати господарські організації, пр. Швеція, Норвегія, Швайцарія, Німеччина й ін. Навпаки, держави, які мають слабоосвічений нарід, є убогі тому, що нарід не вміє організуватись, пр. Росія, Румунія й інші.

До слабозорганізованих держав належать ті, що мають національні меншини, які змагають до волі, пр. Росія, Румунія і ін. Виїмки становлять держави, що мають сильно розвинену гуманну культуру пр. Швайцарія, де чотири народи є рівноправні і розвивають як духову, так матеріяльну культуру без перешкоди зі сторони державного уряду.

Тому завданням модерної держави є погоджувати різні інтереси громадян, вважати на те, щоб у пору відвертати небезпеку соціальної кризи. Вона мусить уважати, щоб були переведені розумно і справедливо земельні, промислові, торговельні й ін. реформи. (В нашому понятті, державу треба розуміти так, що в ній є вмонтовані розумні і справедливі закони, а мужі, що кермують державою, мають обовязок уважати, щоб тих законів ніхто не нарушував). Брак радикальних реформ у суспільному житті приносить небезпечні потрясення людського життя і прожитку, пр. страйки англійських вуглекопів по світовій війні, страйки в американських фабриках і ін., які до-

казують наглядно шкідливість посідання капіталістами промислових заведень.

Тому тільки держава може мати настільки безінтересовності, щоби доброю одиницею, яке переходить нормальний поріг (пр. розкоші), підпорядкувати цілості пр. переведення радикальних реформ. Тому держава репрезентує найвищий соціальний ідеал справедливості, можливий до здійснення тільки в цій нееґоїстичній сфері. Бо ті, що стоять на сторожі розумних і справедливих законів, не можуть бути еґоїстами. Вони мусять бути гуманістами. Партійні мужі не зовсім надаються до керми державою. Бо партії, як не розвивають еґоїзм, то є ріжного переконання, а кожне переконання не може бути розумне і справедливе. Між такими переконаннями мусить бути якась розбіжність. Бо коли би кожне переконання було розумне і справедливе, то всі партії (частини) засимілювались би й тоді б утворилася одна політична організація (цілість), але не одна партія (частина), яка є частиною державної організації і тому не має сили заспокоїти цілого суспільства, пр. большевизм, фашизм, гітлеризм. Бо державу, як найвищу форму організації і суспільства треба дійсно розуміти, як організацію (цілість), яка ділиться на підорганізації (громади, повіти і т. д.), для ліпшого й догіднішого ведення господарського й культурного життя. Отже організація, як цілість, мусить бути розумна і справедлива, щоб могла заспокоїти вимоги цілого суспільства (Швайцарія), чого не може зробити розумна і справедлива партія (частина). Правду сказавши, і в Швайцарії не є затерте цілком партійництво, але може найсильніший розвиток гуманної культури, як на Швайцарію, його доволі затирає. Відомо ж, що Швайцарія має найменший клопіт з боротьбою

партій при виборах, чим не може похвалитися ні-
яка інша держава в Європі.

Вже Наполеон старався усунути партійництво, бо бачив шкідливість спору для суспільства, але через творення нових князів, графів, баронів, які не зачисляються до гуманістів, не міг того зробити. Бо партійництво може усунути лише гуманна культура, яка не знає брутальности. Партійництво має свою генезу в соціальних спорах, коли володіє нерозумний, а ще більше несправедливий уряд, напр. робітництво, кривджене власниками варстатів праці, творить партії для догіднішої боротьби з визискувачами своєї праці. Капіталісти творять партії для боротьби з робітниками, щоби не жадали великих платень за свою працю. І так творяться ліві і праві партії, які через брак радикальних реформ у суспільстві не можуть зникнути.

Тому державні мужі, забираючися до порядкування суспільного устрою, повинні бути безпартійними (отже гуманістами), бо партії в державах з гуманною культурою і так не мають що робити (не мають значіння). В таких державах громадяни розвивають як духову, так матеріяльну культуру, згуртовані в спеціальних організаціях (рільники в рільничих організаціях, промислові робітники в промислових організаціях і т. д.). Правда, Масарик, основник чехословацької держави, був партійний, але партійництво в нього було другорядним чинником. Передусім він був поміркованих поглядів і взагалі змагався до визволення чехословацького народу з ярма.

І в тім випадку, державні мужі повинні бути з моральним вихованням, щоби могли боронити моралі, тобто спомагати соціальний розвиток і відвертати силою влади всі посяги по громадське добро, яке трапляється переважно збоку капіталі-

стичної верстви. І в цьому випадку держава зі справедливим законом сповнить свою культурну місію.

2. Земельні реформи.

Щоб забезпечитися перед існуванням диктатури як особової, так збірної (щоби бодай неявлялась на денному порядку, як то трапляється в наших часах), треба перевести розумні і справедливі реформи, які унеможливили б соціальні невзгоди, що дають людство від найдавніших часів, заподіяні переважно капіталістичними групами (верствами).

Стихійні нещастя, які б навістили суспільність, не можливо брати під увагу, бо вони трапляються рідко і в державі з гуманною культурою не можуть викликати розрухів тому, що державний уряд з розумним і справедливим законом і так має запасні фонди на всякий випадок, щоби запобігти лихові.

Гірше мається справа з диктатурою більшості над меншістю (агресивна демократія, державна нація над національними меншинами), а такі випадки в наших часах переважають; тут місто може завести диктатуру над селом і навпаки. Може підняти ціни на промислові вироби, потрібні селові, а на сільські продукти знизити. Однак не береться тут під увагу капіталістичної меншості і її крику проти гуманної культури, яка вкорочує її самоволю і різниці. Гуманна культура мусить поборювати таку демократію з її насильною диктатурою, бо це не є диктатура (хочби правив один), коли вона послугується розумом і справедливістю (Вашінгтон, Масарик).

Найперше треба перевести земельні реформи, які переважно становлять основу державного організму, бож рільництво найважливіший доставець

поживних артикулів для існування людського життя. Земельні реформи мусять бути переведені помірковано і справедливо, а це вийшло б на користь державі і суспільности, скріпило б загально моральні ціли.

Поле мусять бути розділене так, щоб не було безземельних, коли вони входять в область рільництва і малоземельних, бо тоді не може бути мови про піднесення освіти і ширення морального поступу в народі; та ще й диктатор має велику поміч в таких бідаків, бо зараз обіцяє їм землю напр. грецькі тирані, большевизм в Росії і ін. Не може бути багатоземельних, які мають великі маєтки і витрачують доходи з землі на виставне життя тоді, коли тисячі примирають з голоду, як воно діється тепер в неодній з держав. На тій підставі, кожний рільник повинен мати стільки землі, щоб його родина зложена з кількох осіб, жила так, як вимагає гуманна культура, що більше, щоб члени його родини могли жити до смерті на тій землі. Зрештою можна мати більше, але то вже мусіло б бути умотивоване, чому він має тільки. Може так вимагає суспільний порядок.

Посідання землі, чи там реальностей, потрібних до виживлення одної родини, є конечно з уваги на мораль, бо кожна людина, яка має якусь річ, приневолює себе до праці, а запрацьовану річ бажає заощадити. Через те скріпляється мораль, яка має велике значіння для поступу гуманної культури. Навпаки, посідання великої власности піддержує неморальність, бо багач звичайно не силує себе щадити, а виставне життя деморалізує його (Катиліна, або не один маґнат — шляхтич в нових часах).

Анальоґічно виринає потреба увільнити працюючі маси від визиску багатців, бо вони поводять-

ся з ними брутально, з чого бувають різні злочини. Поміщик нерозумно викидає своїх підданих слуг на вулицю без жадного засобу до життя, а ті попадають у розпуку, мордують свої родини, або коротають свій вік у злиднях, не маючи чим їх вижити. Такі вчинки трапляються часто, але не зворушують багатіїв. Коли йде про те, щоб завести гуманну культуру, то позбутися великих землевласників є konieczним, щоб вони не розтрачали народнього маєтку, який є власністю цілого народу в державі, а також, щоб усунути деморалізацію в суспільстві. (Знана була деморалізація польської шляхти в XVII. ст., яка довела польську державу до упадку, а пізніше, коли не могла забути шляхотських вільностей, які їй забрали заборони, три рази зривалася до повстання. Простий нарід, як за панування польської шляхти, так і в повстаннях був переважно пасивний у суспільно-політичному житті, бо знав, що йому з шляхотських вільностей не буде користи).

3. Промислові реформи.

Над увільненням фабричних робітників від виснаження фабрикантів, думав цілий ряд соціальних учених, як Сміт, що висловлювався проти тиранії капіталу (який знаходиться в руках капіталістів), гр-аф Сен Сімон, що загадав зробити державу індустріальною, розвиваючи симпатичні, людські почування у своїх громадян, і забезпечити кожній одиниці право праці, заспокоюючи оттак бажання всіх. Подібно проповідував Шарль Фур'є, що обмірковував асоціацію соціальних інтересів на якійсь області. Заложити організацію робітничого стану, щоб вона сильно боронила своїх прав, пробував Люї Блян, а скріпив ті поняття П. Прудон, який був великим ворогом капіталу,

проклямуючи замість нього загальний обов'язок праці, від якої незапрацьована власність (капіталу) упаде, а лишиться тільки посідання варстату праці.

Основніше соціалізмом займався Маркс (він вийшов зі школи Гегля), який дійшов зі своїм соціалізмом до крайнього комунізму. Він брав в об'єкт тільки фабричних робітників (міський пролетаріят). Коли Маркс хотів усунути заробітну платню, то розумніший політично Лясаль домагався ширшої продукційної асоціації робітників при допомозі державного кредиту, піднімаючи наново програму Люї Бляна. Лясаль хотів тільки освідити пролетаріят про його положення і виховати до переведення державно-соціального принципу.

Вище згадані учені на економічному полі не все мали слушність у переведенні своїх реформ у відношенні до загалу робітництва. Вони брали все побіжно, не поглиблювалися в соціальному питанні, може тому, що соціологія була щойно в початках і вони були безраді серед тих умов, в яких жили. Маркс переборщив справу зі своїм матеріалізмом, легковажучи собі мораль переважної частини суспільності і тим самим його висновки були побіжні, бо односторонні тому, що відносилися тільки до міського пролетаріату, який мав диктувати, а сільський мав йому підпорядкуватися. (Не всюди має перевагу міський пролетаріят і через те він помилявся).

В переведенні промислових реформ треба упорядкувати промисл так, щоб він не кривдив робітників, бо їхня кривда допроваджує до заворушень у державі, треба знищити фабрикантів, в яких диктатура має добру поміч в досягненні своєї цілі, пр. диктатуру Гітлера поширили німецькі богачі. Гітлер обіцяв їм, що заведе зброєння ар-

мії і вони будуть доставляти військові матеріали. Отже Гітлер не міг виконати завдань національного соціалізму, бо не хотів виступати проти багатів, які його попирали. Про те була мова передше.

Маємо галузі промислу (фабрики) приватні (особові й кооперативні, чи там акційні) та державні (монопольні). Найбільше є особових, рідші кооперативні, а ще менше є державних.

Питання, який промисл є найздоровіший для державного організму, себто, щоб він не кривдив суспільности. Особовий промисл є найшкідливіший для розвою гуманної культури тому, що він розвиває егоїзм, бо через надмір промислових продуктів не тільки робить крах на внутрішньому ринку, тому, що не може продати надміру товарів, але також загрозою, роблячи конкуренцію заграничним фабрикантам. З того завсіди приходить до непорозумінь, а пізніше під напором фабрикантів до війни, які мають на цілі покорити своїх противників. В часі війни виходить наверх їхнє фарисейство, яке приносить шкоду, як своєму, так чужому народові. Такий Круп, німецький капіталіст, фабрикант зброї і військового матеріалу, в часі світової війни продавав свої товари, не лише німцям, які били французів і англійців, але також французам і англійцям, які били німців. Тим виявляється його злочин, його ворожість до гуманности, бо він скріпляв неморальність у суспільнім житті, продовжуючи брутальну війну.

Французькі промисловці не дозволяли бомбардувати околиці Бріч тому, що там знаходилися їхні копальні заліза, і не дбали про те, що французький генеральний штаб конечно налягав бомбардувати їх, щоб знищити ті копальні, з яких німці мали користи (матеріали до військових знарядів) і тим самим французи мали пощадити своїх

воєнків, зменшаючи воєнний матеріал у німців.

Французькі і англійські промисловці заборонили москалям нищити копальні нафти в Борислові тому, що вони там мали ульоківані свої капітали і не журилися тим, що знищення копалень було в інтересі Антанти, щоб скорше знищити противника.

Мало того. Великі промисловці, через надмірну продукцію товарів, які експортують за границю, допроваджують до перенаселення країв, бо потребують більше робітників. Коли настає крах на попит товарів за границею, зачинається безробіття. Напр. Німеччина з початком другої половини XIX. ст. мала кругло 30 міль. населення. Продовж пів століття людність подвоїлася. Причиною перенаселення був великий розвиток промислу, до якого причинилася головно контрибуція від побитої Франції. І в тім випадку є велика заслуга Бісмарка, який причинився до того, «добра» Німеччини. Німецькі вироби купувала Росія, Австро-Угорщина, а навіть Англія і Америка. По світовій війні настає крах на попит німецьких товарів і в Німеччині зробилось безробіття. Не все заграничні краї мусіли купувати німецькі твори. І тепер Німеччина є сильно перенаселена.

Як бачимо з поданих прикладів, гуманність не може погодитися з капіталістами тому, що їхня жадоба збагатитися її нехтує. Через те знищити фабрикантів, це конечність, якщо хочемо знищити неморальність у суспільстві і розвивати поступ етики у культурі, а коли йде про робітників, то вони їх таксамо кривдять, як і поміщики, бо коли бачуть, що їхній дохід зменшується, вони або обнижують платні, або замикають фабрики, а тисячі робітників лишаються на бруку без засобів до життя і спричиняють різні розрухи пе-

реважно міській, якто можемо зауважити тепер в неодній державі.

Ліпший є вже кооперативний промисл. При малім промислі він досить можливий, бо в такім промислі оборот капіталу є малий і може не буде спокушувати управу до надужиття тому, що вони можуть бути малі і управі не оплатиться себе компромітувати чимнебудь. Зрештою таке надужиття кооперативні члени можуть покрити. Правда, гуманне виховання народу може дати солідних працівників і тому малий промисл можливий навіть кооперативний. Однак при великім промислі (5000—10000 робітників) кооперація неможлива, бо тут оборотовий капітал може виносити десятки мільйонів і члени кооперативи не дадуть собі з тим ради, щоби покрити надужиття. (Трудно вгадати, які люди можуть загніздитися в кооперативній управі).

Тому мусимо відкинути особовий промисл, самовільний кооперативний промисл, а прийняти кооперативний під контролею держави, цебто розумного і справедливого закону. Але тому, що закон не кермує, бо то не є істота, тож мусять кермувати державні урядовці, при помочі розумного і справедливого закону, що стоять на сторожі. В такому значінні ми уживаємо слово »державна«. У тому випадку можуть бути фабрики навіть державні і то було би найбільше пожаданим. Бо пр. еспанська війна є ділом капіталістів зброї, з якої вони є дуже задоволені, бо мають зиски і тому цій війні не видно кінця. Правда, фабрики зброї є ні причому в гуманній культурі, але-ж не всі разом держави можуть завести у себе гуманну культуру. Тому вони (фабрики зброї) мусять бути наразі навіть у краях з сильно розвиненою гуман-

ною культурою, пр. Норвегія, Швайцарія, Швеція й ін.

4. Торговельні реформи.

Джерелом торгівлі є переважно промисл, хоч бувають ним інші продукти, пр. рільничі. Щоб розвивався промисл, мусить торгівля збути витворені товари. Отже, що витворює промисл, торгівля мусить збувати. Для догіднішого збуту промислових товарів, капіталісти потворили картелі, синдикати і трести. Тому весь капітал, як внутрішньої так зовнішньої торгівлі забирають переважно капіталісти. Капітал є потрібний державі на випадок різних стихійних нещасть, ніким не передбачених, але, коли він знаходиться в руках держави, а не в руках капіталістів. Бо як держава потребує грошей, то мусить просити капіталістів, платити їм проценти, а ті пізніше їх тратять, з чого виходить шкода для держави, себто для цілого народу.

Що більше. Коли той капітал знаходиться в руках капіталістів, то кандидат на диктатора має найліпшу нагоду досягнути диктатуру.

Картелі і синдикати мають догідні умови розвою в державах з диктаторською управою. В таких державах вони диктують ціни вигідні для них, допроваджуючи народню господарку до руїни, бо підбивають ціни на товари, призначені для селян, а ціну товарів (сирівців) від селян обнижують, щоб на тім заробити; так робить пр. Італія й ін., а навіть в демократичній Америці, вони вкорінились там ще за «свобідної» торгівлі і тепер диктують ціни, що навіть тепер трудно вкоротити їхню самоволю, до чого змагають деякі політики (пр. Рузвельт). Свобідна торгівля причинилась до того, що Америка не може розвинути як слід гуманну культуру, і тому лишилась

позади таких держав, як Норвегія, Швеція й ін.

Але ми ставимо собі питання, яка повинна бути торгівля, щоб відповідала гуманній культурі?

Синдикати і картелі не працюють у тім напрямі, бо гурт капіталістів збагачується коштом цілого народу, а легко одержаний гріш тратять на розкоші навіть за границею, а держава мусить пізніше викуплювати ті капітали, приміщені за границею.

Свобідня торгівля поодиноких торгівців доводить до суспільного непорядку, бо кожний торговець робить конкуренцію своєму противникові: знижує ціни, щоб продати більше товарів, через те тратить цей, що понизив ціни, і той, що не продав свій товар, хоч мав нормальні ціни. Тоді мусить наступити упадок обох. Отже вгляд держави до свободної торгівлі є конечний, щоб прикоротити самоволю конкуренційних торговців. Бо й нелад у торгівлі може doprowadити до анархії в суспільному житті.

Тому найліпшим родом торгівлі можуть бути кооперативи, але вони мусять придержуватися приписів справедливих законів, контрольованих державними урядниками, щоб самовільно не накладати собі ціни, бо й між кооперативами може бути егоїзм з огляду на заробіток і в інституції можуть вкратися непорядки через бажання першенства в кооперативному проводі, бо треба добре вихованих членів суспільности, щоб вони безкорисно тиснулися на чоло інституції, т. є., щоб працювали для добра загалу.

5. Шкільні реформи.

Щоб вище згадані реформи по переведенні їх у життя були утривалені, треба зліквідувати темноту серед народу, яка є знаменитим підкладом

диктатури. Бо повна освіта народу виховує моральний елемент і тим самим дає запоруку знищення диктатури, бо жаден освічений громадянин, який нічого не потребує (бо коли потребує, то й освіта нічого не помагає, пр. гітлеризм у Німеччині), не послухає демагога-диктатора. Недаром народню освіту признано одним із найважливіших культурних проблемів і віддано її в руки держави, яка має велике завдання нівелювати антагонізми між поодинокими верствами суспільности. Тому, що усунення різниці між поодинокими верствами населення має глибоке етичне значіння, то воно мусить належати спеціально до держави, якої уряд розумними і справедливими законами повинен полагати спори в користь суспільности. Як самовільний промисл і торгівля шкодять державі, т. є. суспільності (бо держава — найвища форма організації суспільности), так самовільна освіта може викликати анархію в народі та великі недомагання в поступі гуманної культури. Пр. шкільництво шляхотської Польщі (XVI. і XVII. ст.), яке находилося під »опікою« католицького клиру, мало агресивне виховання, а така система виховання неморальна. Такі системи трапляються й тепер в неодній державі, пр. в Італії й ін. Гірше справа мається зі шкільництвом в Большевії. Там є чиста деморалізація шкільної молоді. Треба зазначити, що большевицька держава (таксамо фашистівська, гітлерівська) не є найвища форма організації суспільности, але володіння партії (тоталізм). Така держава не має розумних і справедливих законів, де панує тоталізм. Закони звичайно бувають мішані. (Про них була мова перше).

Великим завданням науки є також виховувати поодинокі визначні одиниці, які б давали провід у поступі гуманної культури. Правда, рідко буває,

щоб ті одиниці ділали в користь загалу, бо звичайно попадають в егоїстичний стан і стаються брутальними для суспільности, як то не раз трапляється в історії людства (Наполеон, Бісмарк), а їхні культурні надбання не мають значіння для народу тому, що підчас свого авантурничого життя вони більше втратять, як придбають. Пр. Франція за володіння Наполеона більше втратила, як мала перед ним. Не інакше виграли німці з пануванням Бісмарка.

Тому треба виховувати загал простолюддя, щоб він був освічений і моральний, а тоді генії (тут іде про військово-політичних) будуть себе примушувати робити добро народові і тим самим диктатура буде неможлива, на що не дозволить освічений і моральний елемент суспільства.

6. Церковні реформи.

На кінець мусимо згадати про церковні справи, які менше потребують реформ з огляду на теперішні відносини духовенства до народу.

Відношення нинішньої релігії до гуманної культури є неясне, бо вона (переважно католицька) є сильно занечищена егоїстичними агресивними інстинктами. Пр. італійський клир заохочував високопарними промовами італійський нарід до боротьби з Абісинією, викликаючи невдоволення світських людей у світі, бо це противилося моральним законам Христа, який проповідував мир на землі.

Подібна історія з еспанським клиром, який ділаючи на спілку з буржуазією, завів еспанський нарід у крайну бідноту і темноту (70% анальфабетів). Доведений до крайности еспанський нарід, повалив монархію з буржуазією й клиром. Домашня війна, яка перемінилася в анархію, винищує

еспанців, при тім не минає й багачів і духовенство. Це наслідки клерикального виховання.

І тут пригадується історія шляхотської Польщі (XVI. і XVII. ст.), де то клир грав менше-більше таку роль, як еспанський в Італії. Польський клир не менше заохочував до забору українських земель, як і шляхта. А наслідки були такі, що війни тягнулися понад сто літ і знищили саму Польщу й Україну. З того не скористала ні Польща, ні Україна. Польща хотіла поневолити Україну, а через те сама завалилася. Агресивне виховання католицького клиру не має успіху, а часом навіть на нім самим мститься.

Подібно було з вихованням московського народу православним клиром в Росії. Наслідки того виховання були погані. Московський клир відчув те на власній шкурі. Темнота і біднота перемінює нарід (демос) в товпу (охльос) і як така, любується в брутальних злочинах.

Не інакша історія була з католицьким клиром в Мексику.

В Швейцарії, якби не затії католицької партії, в якій згуртовані всі реакціонери разом з католицьким клиром, то там тогла б існувати тільки одна поміркована партія, яка осягнула б ступень організації (цілості). Але католицька релігія стоїть на перешкоді тому і власне Швейцарія тому не може усунути партійництва цілком.

Бо духовенство повинно мати на увазі, що добро є тільки те певне, що приходить за почином розуму, який кермує людським життям нормально до досконалости, бо йому ніхто не загрожує, хіба в деяких випадках стихійні нещастя, дані природою, про які треба пам'ятати.

Щодо загального переконання, то релігія повинна проповідувати гуманні кличі й тоді вона

буде мати моральну вартість. Таке можна завважити пр. в краях з протестантською релігією (Швеція, Норвегія, Данія і т. п.), де нема католицизму. Людність в таких краях є високо моральна, що трудно досягнути в краях з католицькою релігією, яка найбільше зі всіх релігій засмічена єгоїзмом. (Повоєнна, католицька Франція двигается з того сну, де церква має малий вплив на суспільні справи. Подібно діється в Чехословаччині, де католицький клир хилиться більше в сторону працюючого народу. (Виїмки).

З історії можна довідатися про брутальну поведінку католицького клиру супроти суспільности тоді, коли церковні праведники мали власть і світські володарі були залежні від них.

Вмішування пап до світських справ у середніх віках, наробило такого заколоту в суспільно-політичному житті Європи, що якби вони мали таку владу всюди, як в Іспанії й Італії, то Європа була б ще тепер не вилізла з темноти. Найбільше причинилася до тої темноти інквізиція (церковні суди, які відзначалися терором, впроваджені Інокентієм III. 1198—1216). Ціллю її було нищити ті індивідуальности, які заперечували церковні догми.

Італійська інквізиція відзначалася нищенням геніяльних одиниць, які змагали до поступу культури й цивілізації (засудження Бруна, Галілея й ін.). Ті засуди належать до великих злочинів клерикальної диктатури тим більше, що вони мали проповідувати Христову науку. Такі злочини увійшли б диким монголам або татарам, але ученикам Христової моралі ніколи і це тяжить на них темною тінню. Недармо Еразм говорив про церковне тиранство: »Коли Христос не визволить свого люду від цього тиранства церкви, то лекше буде стерпіти тиранство турків«.

Це є кілька скупих фактів з середніх і почасти новітніх часів, які характеризують церковних слуг. І в теперішніх часах клир допускається подекуди неморальних експериментів, про які була згадка передше.

Упадок духовної влади в новітніх часах при-
спішив поступ культури і цивілізації, з виїмкою
деяких країв, що залишилися були під впливом
тої влади, пр. Еспанія, Росія, менше Італія.

Як бачимо, то не тільки в капіталістів слідна
агресивність, бажання захопити чужі краї, але те
саме трапляється й у клерикалів. А коли постupo-
ва гуманна культура ненавидить капіталістів за
їхню агресивність, то тим самим не може навідіти
духовенство з імперіялістичними інстинктами.

Тому духовенство може мати тоді поважання
і бути корисним для народу, коли буде розвивати
благородні, симпатичні й альтруїстичні почування
для викорінення егоїзму, який противиться правди-
вій Христовій науці, а не тільки гуманній куль-
турі. Бо коли духовенство буде займатися іншими
ідеалами та інтересами (вмішуватися до політичних
справ, змагати до збагачення і т. д.), то буде
компромітуватися й деморалізувати суспільність.

Тому для розвою гуманної культури є конеч-
ним, щоби релігія була відділена від держави.
Бо духовники можуть при допомозі містичних пере-
конань викликувати суспільні непорозуміння, які
можуть причинитися до внутрішніх розрухів. Таке
може діятися при виборах, або при нагоді посвя-
чень різних суспільних інституцій, в яких священ-
ники беруть участь. При тій нагоді можуть вони
оклеветувати своїх партійних противників. Правда,
то діється в слабоосвічених краях, але вони мо-
жуть мати чималий вплив і на високоосвічених,

де священники можуть мати спір з освіченими людьми.

І тому найхосеннішим для релігії і для держави буде, коли релігія буде відділена від держави, т. зн. не буде мішатися до політичних справ, а держава зі справедливим законом до релігійних справ настільки, щоби до релігії не втискалися неморальні елементи, які могли-би шкодити і самій релігії і державі, т. є. цілому суспільству. (Агресивне виховання духовенства, про що була мова перше).

А щодо релігійних треб, то духовенство може мати велику підпору в освіченім і моральнім елементі (пр. Данія, Норвегія, Швеція і ін.), хоч у крайній потребі мусить держава прийти з допомогою.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Дотепер ми силувались розібрати питання чи в людському житті має обов'язувати право сильного, в яким би то виді та сила не виступала, чи як диктатура: особова чи як збірна (меншости над більшістю), чи навіть як демократична (як більшість над меншістю, пр. державна нація над меншинами), чи розум і справедливість, т. є. розвинена гуманна культура, яка ще не виступала і не виступає в повнім виді, тільки в меншій або більшій мірі в поодиноких державах.

З поданих доказів вийшло, що диктатура, яка б вона не була, шкодить суспільності. Бо ані мудрий князь не може заспокоїти своїм розумом більшости громадян у державі (меншости не береться під увагу, пр. капіталістів, як противників розуму), як це бачили ми на примірі Наполеона тому, що

хоч би навіть він хотів заспокоїти, не може, бо такий розум дала йому природа.

Не міг створити Макіявель мудрого князя, який би заспокоїв суспільність, не міг того зробити й Ніцше в нових часах, хоч цей останній намагався створити надчоловіка з більш гармонійним і рівномірним розвитком духових сил (софістичне, старе вино, в новім Ніцшого мішку).

Не є дітьми Макіявелія і Ніцшого гуманні «диктатори» (Вашінгтон, Масарик), хоч вони належать до сильних індивідуальностей в історії людства. (Вашінгтон не належав до геніяльних, тільки до талановитих). Бо ще раз зазначаємо, що диктатура, це насильство проти волі, провадженої розумом у змаганні до благородних діл. Отже до такої дійсної диктатури змають і мудре надлюдини (*homo sapiens*) Ніцшого. Бо чоловік князь Макіявелія й надчоловік (*homo naturalis*) вік ще не конечно мусить бути людяний, про це ми вже не раз згадували.

Неможе заспокоїти суспільности і збірна диктатура (римський сенат, польська шляхта) тому, що вона є егоїстична, бо дбає про власні користи. Диктатура польської шляхти довела Польщу до упадку, як також накоїла чимало лиха цілій Європі, однак тут не місце те доказувати. Шкідливість диктатури польської шляхти не лише для Польщі, але для Європи трудно виправдати, хоч би, як хвалив її Руссо, творець новочасної демократії за її свободолубство.

Немало шкідлива є демократична диктатура, т. є. більшість над меншістю, в краях з національними меншинами зі слабозрозвиненою гуманною культурою, бо вона видвигає небезпечні екс.

перименти, які мають погані наслідки переважно на час війни (Росія, бувша Австро-Угорщина і ін.), бо підчас мира терор »успокоює«. Правда, що в краях з рдною нацією дотепер не траплялася демократична диктатура (у тому значінні), хоч вона можлива напр. в Англії, де $\frac{3}{4}$ міського населення може диктувати $\frac{1}{4}$ сільського населення, а навпаки, може бути в Росії.

Однак неможливою є демософічна диктатура. Демософія — це мудрість народу, демократія — це сила народу. Знання — то сила, але сила, то ще не є знання. Отже демософія є демократією на велику скалю, демократія є демософією на малу скалю. Демософія — є частиною демократії, демократія є цілістю демософії. Загально можна сказати, що демософія є демократією, але демократія не конечно може бути демософією. Демософія мусить посідати сильно розвинену культуру, демократія частинно.

До демософічних народів можна зачислити в першу чергу: норвезький, шведський, данський, швайцарський, у другу, англійський і німецький. Отже ті народи, що в відповідній мірі посідають гуманну культуру.

До типових демократій можна зачислити такі, як: московська, польська, сербська і ін. Отже всі народи, що мають агресивне виховання, хоч не можна поминути такі народи, як французький, американський, а навіть англійський, німецький, які через слабо розвинену гуманну культуру не можуть осягнути ступня повної (100%) демософії, як вищий ступень від демократії. Пр. німецький нарід у світовій війні не можна назвати демософічним, бо він був так вихований, що своєю брутальною поведінкою супроти ворожих народів, стягнув проти себе ненависть цілого світу. То бу-

ло причиною програної Німеччини, а по програній прийшли соціальні нещастя.

Загально агресивна демократія не є демософією, бо агресивність переважно приносить нещастя, нпр. шляхотська Польща. Бісмарківська Німеччина, хоч агресивна, англійська демократія не принесе добра Англії. Подібна історія й з американською демократією.

Бо ще раз треба зазначити, що демософія є загально розумний, освічений, культурний нарід, нпр. норвезький, шведський і ін.

Демократія є загально сильно скристалізований нарід, пр. сербський нарід є сильно скристалізований, одначе його не можна назвати демософічним, зпричини великого числа анальфabetів та агресивних інстинктів (брак гуманного виховання). Отже правління більшої частини державної нації — це демократична управа, але та управа не конечно мусить бути демософічна, цебто розумна і справедлива. Одначе в наших часах демократичні управи прямують до демософічних, нпр. Норвегія, Швеція, Данія, Швайцарія і ін.

Кінець-кінців демософія не знає ні національного, ні соціального тертя внутрі держави, хочби та держава мала 5, а навіть 10 національних меншин, нпр. Швайцарія з національними меншинами майже не знає тертя, хоч бувають соціальні негоди через існування капіталістичних кругів (брак 100% радикальних реформ). Тимто швайцарська демократія не є повна, цебто не є 100%. Бо є неможливо, щоб розумні спорили між собою. А коли можна собі уявити, що й розумні можуть спорити, то вони в тій хвилині можуть бути нерозсудні, непомірковані, т. є. нерозумні, бо розсудок є ідентичний зі здоровим розумом.

Щоб культурне і господарське життя розвивалося розумно і справедливо, мусить держава з розумними і справедливими законами мішатися до культурно-господарських інституцій, щоби до них не вкралися непорядки. В тім випадку не можна говорити про етатизм (культурно-господарське удержавлення). Етатизм (нижче докладніше) маємо тоді, коли державою править монарх згідно індивідуальна диктатура. Але, що ми державу вважаємо за найвищу форму організації суспільства, яка ділиться на менші організації (області, округи і т. д., аж до громади), то в тім випадку не буде це ніякий етатизм. В такій державі мусить бути розумний і справедливий уряд, бо має розумні і справедливі закони. Бо найнижча форма організації суспільства є громада, яких відповідна кількість творить державу. Змістом тої найвищої форми організації є суспільність. Таму держава і громада рішиться тільки формою, а зміст є той сам. Бо як держава ділиться на спеціальні організації, так і громада. Як громада є самоврядною, так і держава. Як начальника громади вибирають громадяни, так і начальника держави. Один і другий начальник залежить від одних і тих самих громадян. Громада повинна вибирати уряд на те, щоб він пильнував порядку в громаді, бо не всі громадяни можуть відповідно провадити нормально своє життя. Можуть бути з природи недбалі і нездарні, які конечно потребують опікуна, як малолітні діти.

Подібно діється з державою, якої уряд повинен бути розумним і справедливим опікуном своїх громадян, контролювати культурно-господарські інституції, чи вони розумно і справедливо виконують свої завдання.

Дійсний етатизм (*l'etat* — держава) є то

необмежене і насильне правління краєм (народом), якому підчинене все суспільно-політично-господарське життя. Напр. фараони, грецькі тирани, Цезар, Людовик XIV., Петро Великий, Наполеон і ін. Отже етатизм є тавтологічний з індивідуальною диктатурою. Початки етатизму сягають дуже давніх часів. Однак назву йому дав Людовик XIV., який уважав себе за державу. Етатизм мало уживає розумних і справедливих законів, бо все суспільно-господарсько-політичне життя підчинене волі одного чоловіка.

В наших часах появилася назва тоталізм. Тоталізм (*totus* — цілий) є то необмежене і насильне правління краєм (народом), якому підчинене все суспільно-політично-господарське життя. Напр. римський сенат, польська шляхта, большевизм, фашизм, гітлеризм і т. д. Отже тоталізм є тавтологічний зі збірною диктатурою, коли не зявиться один сильний.

Однак треба зазначити, що такі диктатури, як фашизм і Мусоліні, большевизм (комунізм) і Сталін, можна зачислити і до тоталізму (фашизм, большевизм) і до етатизму (Мусоліні, Сталін). Вдійсности є то етатизм, бо в Італії всевладно панує Мусоліні, в СССР Сталін, а в Німеччині Гітлер і їх треба зачислити до індивідуальних диктатур, як Цезар, Людовик XIV., Наполеон і ін. Навпаки, дійсний тоталізм є тоді, коли не зявиться один сильний (отже збірна диктатура), напр. партія, (фашизм, коли би не було Мусолінія, гітлеризм, коли би нестало Гітлера, комунізм без Сталіна), чи там партії, які б вони не були, коли вони правлять на свою користь. Тоталізм (в меншій, або більшій мірі) є ще тоді, коли в державі вищі округи від громади мають наказних начальників (у Франції префекти і підпрефекти) і тоді дій-

сно громади мусять боротися за самоврядування, яке є вже відмінне від державного уряду, який є звичайно так вибраний, щоб якнайбільше спомагав буржуазні круги. Тепер таких півтоталістичних держав багато є в Європі, де народні маси майже не мають змоги контролювати державний уряд, бо парламент хоч існує, вибраний після вподоби уряду, отже дорогою добору (природне право), а не дорогою вибору (гуманне право).

Гуманна культура відкидає етатизм (володіння мудрого князя), відкидає тоталізм (правління партії, чи там партій), відкидає господарський лібералізм (пр. Америка зі своїм господарським лібералізмом допроваджує суспільство до руїни, де в краю мільйонерів і золота люди мруть з голоду), а приймає державу як найвищу форму організації суспільства без партій, тільки зі спеціальними організаціями для ліпшого й догіднішого ведення суспільно-політично-господарського життя. В тій державі всі начальники підрядних організацій (громада, повіт, округ і т. д.) виходять з вибору дорогою права гуманного, а не з добору, дорогою права природнього, зглядно людського.

Кінець.

200
PA

1530

(19x)

PA 1530 y